

KURTULUŞ SAVAŞI GÜNLERİNDE DOĞU SİYASAMIZ

(Nisan 1920 - Mart 1921)

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

1. Büyük Millet Meclisinin Kuruluşu ve Dışişlerle İlgili Temel Kararlar :

Mustafa Kemal'in çağrısı üzerine, Türkiye'nin işgal altında olmayan bölgelerinden ivedilikle seçilen milletvekilleri ve İtilâf devletlerinin¹ İstanbul'u resmen işgal etmeleri üzerine Anadolu'ya geçen bazı Osmanlı mebuslarından² oluşan Büyük Millet Meclisi³, 23 Nisan 1920'de Ankara'da ilk oturumunu yapıyor; üyeleri arasında en yaşlı olan Şerif Bey'i geçici başkan seçiyordu. Oturumu açan Şerif Bey, Padişahlıkla Halifelğin, Başkentle yönetimin özgürlükten yoksun bırakıldıklarını; Türk ulusunun, İtilâf devletlerinin zorla kabul ettirmek istedikleri "yabancı köleliğine" karşı çıkararak uluslar ilkesi (self-determinasyon) ve tam bağımsızlık yolunda direnmek azminde olduğunu açıklıyordu⁴.

Bu açıklamanın ardından daimî başkan seçimine geçiliyor; bu göreve Mustafa Kemal seçiliyordu. Ertesi günkü oturumda söz alan BMM Başkanı Mustafa Kemal, yurttaki olağanüstü durumdan ötürü bir yönetim kurulmasının gerekli olduğunu ve Türk ulusunun kaderine ancak bu ulusu temsil eden BMM'nin yön verebileceğini; esasen BMM'nin yurttan en üstün kuruluş olduğunu⁵ açıklıyordu.

¹ İtilâf devletleri özellikle İngiltere, Fransa ve İtalya'dan oluşuyordu.

² Kurtuluş savaşına katılmak üzere İstanbul'dan Anadolu'ya geçen Osmanlı milletvekilleri, Büyük Millet Meclisinin ilk oturumunda alınan bir kararla olağan üye kabul ediliyorlardı.

³ Büyük Millet Meclisi bundan böyle kısaca BMM olarak anılacaktır. Diğer kısaltmaları için ekteki "Bibliyografya ve Kısaltmalar" bölümüne bakınız.

⁴ BMM. ZC., 1. oturum, C. 1, s. 2.; ayr. bkz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "İlk Meclis'ten Cumhuriyet'e", *Cumhuriyet*, 27. 12. 1973, No. 17747 vd.

⁵ 29 Nisan 1920'de kabul edilen Yurda Hiyanet Kanununa göre, BMM'nin dileğine karşı koymaktan suçlananlar ölümle cezalandırılabilirlerdi. Olağanüstü durum yüzünden BMM yasama, yürütme ve gerekirse yargı gücünü kendi yetkinde

Mustafa Kemal'e göre Meclis, yürütme yetkisini kendi üyeleri arasından seçilen bir Bakanlar Kuruluna (Heyet-i Vükelâ) devrediyor, Meclis Başkanı, Bakanlar Kuruluna da başkanlık ediyordu⁶. Böylece Meclis, yürütme yetkisini "vekâleten" Bakanlara devrediyor, ama yasama gücünü kendi yetkisinde bırakıyordu⁷. Mustafa Kemal, daha sonra bu yönetimi kamu egemenliğine dayanan "halk hükümeti" olarak niteliyor, ama gerçekte her bakımdan bir Cumhuriyet olduğunu açıklamıyordu⁸.

Anadolu'nun ortasında kurulan bu ihtilâl yönetimi, o günlerin zorluklarını gözönünde tutarak, görünürde İstanbul'da İtilâf devletlerinin tutsağı saydığı Halife-Padişahı sözde kurtarmak için di-diniyor; bağımlık beyan ettiği bu katın, her türlü baskı ve zorlamadan kurtulunca, BMM'nin saptayacağı türesel görevi üstleneceğini açıklıyor⁹; gerçekte yurt ve ulusu kurtararak tam egemenlik ve bağımsızlığa kavuşturmak yönünde direniyor¹⁰; bu amaçla milletvekilleri Mecliste and içiyorlardı¹¹.

Mustafa Kemal, 30 Nisanda İtilâf devletleri ve yansız ülkelerin Dışişleri Bakanlarına gönderdiği notada, bu amaçları yeniden yansı-tıyor; İstanbul'un işgalini tekrar protesto ederek, Halife-Padişahla onun Başkenti yabancıların egemenliği altında kaldığı sürece BMM'nin, Türkiye'nin kaderine yön vermek kararını aldığını bildiriyordu. Mustafa Kemal'e göre, İstanbul yönetiminin buyruk ve fetvaları etkisizdi. Türk ulusu, "kutsal haklarını" savunmak ve "onurlu bir

toplamıştı. Yurda hıyanet edenleri ivedilikle yargılayacak "İstiklâl Mahkemelerinin" üyeleri milletvekilleri arasından seçiliyordu.

⁶ *Söylev II*, s. 306; *Speech*, s. 381.

⁷ FO/5040/E 5858, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri (Büyükelçi seviyesinde) Amiral Sir John de Robeck'den İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a yazı No. 733/M. 3095, İstanbul, 22. 5. 1920. İngilizlere göre, Kemalistlerin türe çerçevesi içinde çalışmak istedikleri her vesile ile gösterdikleri dikkat ve titizlikten anlaşılıyordu. Mustafa Kemal'in 24. 4. 1920'de Mecliste yaptığı ve Mondros Bırakışmasından BMM'nin açılışına kadar geçen dönemdeki önemli olayları anlatan uzun konuşması için bkz. BMM. ZC., C. 1, 1. oturum, s. 8-16; ASD I, s. 12-58; Kansu, s. 587-590.

⁸ G. Lewis, s. 64.

⁹ *Söylev II* s. 306; *Speech*, s. 381.

¹⁰ 5. 9. 1920'de kabul edilen Kanun No. 18'in 1. bölümüne ve Mustafa Kemal'in BMM'ne sunarak 18. 9. 1920'de Mecliste okunan hükümet programının 1. bölümüne bkz.

¹¹ BMM. ZC., 6 ve 7. 7. 1920.

barış” elde etmek azminde idi¹². Padişaha gönderdiği telyazısında, ulusun, Padişahlık katının yetki ve itibarını savunmak, “din düşmanlarını” yurt dışı etmek, ulusal bağımsızlığı geri getirmek amacıyla BMM’ni kurarak silâha sarıldığını bildiriyor; ulusal savunmayı Padişaha karşı bir ihtilâl gibi göstermeye çalışan “hayınlara” kulak asmamasını öneriyor; “kendi hükümetimizin idaresi altında bedbaht ve fakir yaşamak, ecnebi esareti pahasına nail olacağımız huzur ve saadete bin kerre müreccaktır” diyerek, ulusun Padişah katına güveni olduğunu belirtiyordu¹³. Ama Padişahla kukla yönetimi, ulusal akımı ortadan kaldırmak için harekete geçiyor; bu akımın önderlerini giyaben ölüme mahkûm ediyorlardı¹⁴. Bu davranışı yurda hıyanet olarak niteliyen Kemalistler, Damat Ferit yönetimini tanımayı reddetmekle kalmıyor; BMM’nin 7 Haziran 1920 günkü oturumunda, Dr. Adnan (Adivar)’ın önerdiği ve Aydın milletvekili Cami Bey’le (Baykurt) diğer 9 milletvekilinin destekleyerek Meclisce kabul edilen bir önerge ile, İstanbul yönetiminin 16 Mart 1920’den sonra (Başkentin İtilâf gücü tarafından resmen işgal edildiği gün) imzalamış bulunduğu tüm antlaşma, anlaşma ve sözleşmeleri yetkisiz sayıyorlardı¹⁵.

Bundan sonra BMM, Mustafa Kemal’in başkanlığı altında yürütme yetkisini uygulayacak bir Bakanlar Kurulu seçiyor; dış işlerini Dışişleri Bakanlığına (Hariciye Vekâleti) devrediyordu. Dış konularla ilgili olarak Bakanlar Kurulunda alınan önemli kararlar, BMM’ince titizlikle murakabe ediliyor; çoğu defalar Meclisin kapalı oturum-

¹² FO/5051/E 7090, Mustafa Kemal’in İtilâf devletleri ve yansız ülkelerin Dışişleri Bakanlarına gönderdiği nota, Ankara, 30. 4. 1920. 23. 6. 1920’de doğrudan Lord Curzon’a ulaştı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Lord Hardinge bu belgeye şu derkenarı ekliyordu: “Bu, Padişaha karşı bir ihtilâl bildirgesidir”. Ayr. bkz. TİTE Arşivi, Belge No. 37/40860; ATTB, s. 314-315.

¹³ Mustafa Kemal’den Padişaha kapalı telyazısı, Ankara, 28. 4. 1920. BMM. ZC., C. 1, 6. oturum, s. 123-124; TİTE Arşivi, Belge No. 37/40855; ATTB, s.305-307; FO/5168/E 6768, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu No. 70, 26. 5. 1920; FO/5051/E 6944, Amiral de Robeck’den Lord Curzon’a yazı No. 815/M. 1100/e, İstanbul, 10. 6. 1920, ilişkide Mustafa Kemal’in Padişaha gönderdiği kapalı telyazısının sureti.

¹⁴ *Takvim-i Vekayi* No. 3864, 3866 ve 3883; *Peyam-ı Sabah*, 13. 5. 1920; Kansu, s. 583-586; Altay, s. 246-247; Tansu, s. 440; Aydemir II, s. 303.

¹⁵ BMM. ZC., C. 1, 7. oturum, 29. 4. 1920, s. 145; a. g. e. C. 3, 7. 6. 1920, s. 126 ve 132.

larında görüşülüyordu. Bakanlar Kurulu yetkisini aşar veya Meclise danışmamak yoluna giderse, Mecliste sert bir dille eleştirilirdi¹⁶.

BMM'nin dış işlerle ilgili hizmeti hemen hemen yoktan başlayarak tedricen geliyordu. Anadolu'ya geçen birçok Ordu Komutanlarını ancak az sayıda Osmanlı diplomatı örnek olarak alıyor; birçok Osmanlı diplomatları, İstanbul'daki rahatlığı Ankara'daki bellisiz duruma yeğ tutuyorlardı. Böylece Kemalistlerin dış servisi Osmanlı diplomatlarının deney ve inceliklerinden yoksun bulunuyor, ama yetenek, zekâ ve ileri görüşlülükten yoksun bulunmuyordu. Halide Edip Adıvar'ın anlattığına göre, BMM'nin Dış Servisi, Mustafa Kemal'in karargâhının bulunduğu Tarım Okulunun bir odasında çalışmalarına başlıyor; 1920 yılı yazında bu serviste siyasi işlerle uğraşan bir müsteşarla bir danışman görevli bulunuyor; daha sonra onlara başka görevliler de katılıyordu¹⁷.

Kemalistlerin dış siyasa açısından amaçları şunlardı: 1. Misak-ı Milli'yi (Ulusal And)¹⁸ uygulamak; 2. Türkiye'nin dış ülkelerde tanınmasını sağlamak; 3. çeşitli savunma, saldırma, dostluk ve ittifak antlaşmalarının çerçevesi içinde maddî ve manevî yardım elde etmek; ve 4. bu amaçlara ulaşabilmek için her türlü propaganda araçlarına başvurmak. BMM bu amaçları oybirliğiyle destekliyor, ancak bunlara ulaşabilmek için uygulanacak usuller konusunda milletvekilleri arasında görüş ayrılıkları başgösteriyordu.

Osmanlı İmparatorluğu Batılı devletlerce yenilgiye uğratarak bölüşüldüğünden, milletvekillerinden bir grup, Doğu ile ilişki kurulması görüşünden yanaydı. Komünist, Bolşevik, Turancı, İslâmî ve İdealistlerden oluşan ve Batılılardan âdeta nefret eden bu grup, "Şark Mefkûresine" (Doğu İdealine) inanıyor; Bolşevizm ve Sovyet yönetimi sisteminden etkilenerek İtilâf devletlerine, kapitalizme emperyalizme karşı savaşmak amacıyla Anadolu'da bir Sovyet sistemi kurulmasından yanaydı.

Diğer karma bir grup da, Birleşik Amerika Cumhurbaşkanı Woodrow Wilson'un uluslar (self-determinasyon) ilkesine – kendi

¹⁶ BMM. ZC., C. 6, s. 199; a. g. e., C. 7, s. 146; a. g. e. C. 18, s. 72.

¹⁷ Adıvar, s. 146-147 ve 173-174.

¹⁸ Ulusal And için bkz. HTDA No. 1/105, Belge No. 49; *Tarih Vesikaları*, C. 1, No. 1, Haziran 1941; Kansu, s. 251, Toynbee, s. 207-208; Mears, s. 627-628; Hurewicz II, s. 74-75.

kaderini yine kendisinin saptaması ilkesine – ve tüm ulusların bağımsızlık hakkını tanıyan “Garp Mefkûresi” (Batı İdeali)’ne inanıyordu. Bu gruba göre, İtilâf devletleri Osmanlı İmparatorluğuna karşı ne kadar haksızca davranırlarsa davranırlar, Birleşik Amerika ve gerekirse Fransa, İtalya ve İngiltere’den çok yardım görecektir olan Türkiye Batı yanlısı olmalıydı.

BMM’inde bu iki gruba ek olarak fazlasıyla tutucu “ulema”dan oluşan daha homojenik ve dinci bir hiziple, İttihat ve Terakki Derneğine mensup fırsat düşkünlerinden oluşan küçük bir grup vardı. İlk pek etken olmıyan son grup, daha sonra Mustafa Kemal’i iktidardan düşürerek yerine Enver Paşa’yı getirmek için Anadolu’da düzen çevirmeye başlıyacaktı¹⁹.

Kemalist dış siyasasının esas amaçları Misak-ı Milli’de kesinlikle saptanmıştı, ama bu amaçlara ulaşmada uygulanacak usuller konusunda sabit bir görüş yoktu. Bu konuda başvurulacak diplomatik usuller, BMM’inde, fazlasıyla egemen olan görüşlerin etkisine dayanıyordu. Olağanüstü bir durum sırasında Batı ile Doğu yandaşları, ulusal çıkarları gözönünde tutarak, aralarında hemen anlaşılıyor; diğer zamanlarda ise, siyasi ve askerî gereklere göre, ya Doğu veya Batı yandaşları Meclise hâkim oluyorlardı.

Kemalistler, Türkiye’nin çıkarları açısından büyük ölçüde yararlar elde etmek amacıyla Doğu ve Batı’ya karşı dikkatle hazırladıkları siyasalarını günün gereklerine göre etken biçimde uygulamaya çalışıyorlardı. Ulusal akımın ilk günlerinde, Kemalist önderlerin Doğu siyasasını üstün tuttıkları görülüyordu; oysa İtilâf devletleri, Kemalist Türkiye’ye onurlu bir barış önerse, Batılı devletlerle bir uzlaşmaya varmayı yeğ tutacaklardı. Kemalistler, ancak Batı ile bir anlaşmaya varılamıyacağını anlayınca, dikkatlerini Doğu’ya çeviriyor; Doğu’nun Kemalist Türkiye’yi tanımakla kalmıyacağına; Misak-ı Milli’nin uygulanması yolunda Türkiye’ye maddî ve manevî her çeşit yardımda bulunacağına inanmaya başlıyorlardı.

Kemalist önderler, dış siyasalarını çizerlerken, Sovyet Rusya ile İslâm dünyasının kendi akımlarına karşı uyguladıkları tutumu gözönünde tutuyor; İslâm dünyasının, biri Arap bloku olmak üzere iki bloka ayrıldığını; siyasalarını ona göre ayarlamaları, öte yandan

¹⁹ Tunaya, s. 471-477, I, s. 13; Adıvar II, passim.; Smith, s. 42 ve 45.

Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan gibi Kafkas devletleriyle, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da yaşayan Kürt azınlığına karşı uygun bir siyasa uygulamaları gerektiğini anlıyorlardı. Kürtler, dışarıdan kolayca kışkırtılabiliyorlardı. Örneğin, 1919 Eylülünde İngiliz Binbaşısı Noel, Elâzığ Valisi Ali Galip ve İstanbul'daki entrikacılarca Kemalistlere karşı kışkırtılmışlardı.

Kemalistler, Doğu siyasalarını uygularken, bu siyasanın kendi ulusal dilekleriyle ve ilişki kurmak istedikleri ülkelerin emelleriyle çelişmemesine büyük dikkat gösteriyor; sorun ne kadar karışık olursa olsun, sonunda Doğu siyasalarında büyük başarı sağlıyor, ama Kafkasya'yı ve İslâm dünyasını kendi etkisine almaya çalışan Sovyet Rusya ile aralarında zaman zaman gerginlik başgösteriyodu.

2. Kemalistler Sovyet Rusya'ya Yanaşıyorlar :

BMM yönetimi, 26 Nisan 1920'de Sovyet Rusya yönetimine gönderdiği bir notada, Anadolu hükümetini tanımaya; Türk topraklarını işgallerinde bulunduran emperyalist devletleri²⁰ Anadolu'dan kovmak amacıyla Türkiye'ye yardıma; bir ittifak kurarak birlikte ortak askerî harekâta bulunmaya çağırıyor; Kafkas yolunun açılmasını dileyordu²¹. Bu notaya 37 günde karşılık veren Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, Ankara yönetiminin Misak-ı Milli'de belirtilen dış siyasa ilkelerini "memnunlukla" not ediyor; milliyetçi Türkiye ile Sovyet Rusya arasında içten ilişkiler ve dayanıklı bir dostluk kurmak amacıyla birbirlerine diplomatik temsilciler göndermelerini; Türkiye, Ermenistan ve İran arasındaki sınırları, "adalet

²⁰ Ulusal akımın ilk döneminde Mustafa Kemal, siyaset gereği olarak, Bolşevik önderleri üzerinde iyi izlenim bırakmak amacıyla komünist sözcükleri kullanırdı. BMM. ZC., C. 6, s. 12-16; Bıyıklıoğlu III, s. 68; Arıkoğlu, s. 152; Harris, s. 69; Mikusch, s. 260.

²¹ TİTE Arşivi, Belge No. 132/19543, s. 13; ATTB, s. 304-305; Karabekir, s. 667; Kandemir I, s. 41-42; Bıyıklıoğlu III, s. 67, not 107. Bu notanın nasıl kaleme alındığı ve sonucu hk. bkz. Bayur III, 131-132; ayr. bkz. FO/5171/E 12472, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 9. 9. 1920; Carr III, s. 248; Davison, s. 183-184; Fischer I, s. 390-391; Spector, s. 68. Türk Tarih Kurumu'nun 1970 Eylülünde Ankara'da yapılan ve Sovyet oryantalisti Prof. A. F. Miller'in de katıldığı VII. Kongresinde Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, böyle bir Türk notasının var olmadığı görüşünü ortaya attı. Bkz. A. N. Kurat, "Kurtuluş Savaşının Başlarında Mustafa Kemal tarafından Lenin'e yazıldığı iddia edilen bir 'Mektubun' mevcut olmadığı anlaşıldı", *Türk Kültürü*, No. 97, C. IX, Kasım 1970, s. 26-28.

ve ulusal self-determinasyon hakkına göre saptamak üzere” arabuluculuk yapmayı öneriyordu²². Ama Mustafa Kemal’in iki ülke arasında bir ittifak kurulması önerisini nezaketle geçiştiriyordu, çünkü Sovyet yönetimi, Kızıl Ordu’nun, Beyaz Rusların askeri önderlerinden General Wrangel’e ve Kafkas devletlerine karşı açmış olduğu askeri mücadele sona ermeden, komünist olmayan bir ülkeyle ittifak kurmak istemiyordu²³. Sonra bu sıralarda bir ticaret anlaşması imzalamak amacıyla Londra’da yapılan Rus - İngiliz görüşmelerini tehlikeye düşürmek dileğinde de değildi²⁴. Esasen İngiltere Başbakanı Lloyd George, 31 Mayıs 1920’de Londra’daki Sovyet Ticaret Kurulu Başkanı Krassin’le görüşürken, Sovyet yönetimine, Türk milliyetçilerini Anadolu’da ve başka yerlerde olay çıkarmaya kıskırtmaktan kaçınması önerisinde bulunuyor; iki ülke arasında dostça ticari ilişkilere yeniden başlanabilmesi için bu denli davranışların durması gerektiğini bildiriyordu²⁵.

Bununla birlikte, milliyetçi ve dost bir Türkiye’nin, Sovyetlerin Güney sınırını koruması; Sovyet Rusya ile İtilâf devletleri arasında tampon bölge görevi görmesi; Sovyet itibarının İslâm ülkelerinde yayılmasına yardımcı olması ve Sovyet işgalindeki ülkelerde yaşayan Türk asıllı halkın ulusal duygularını dizginlemesi olasılığı, Sovyet önderlerinin gözünden kaçmıyordu²⁶.

Sovyet siyasasını ve ileride özellikle Kafkaslara yöneltilecek olan Sovyet ihtiraslarını iyi bilen Mustafa Kemal, Rusya’nın, Türkiye ile Ermenistan arasında arabuluculuk yapmak önerisini iyi karşılamı-

²² Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin’den Mustafa Kemal’e nota, Moskova, 2. 6. 1920. *Hâkimiyet-i Milliye* No. 44, 8. 7. 1920; *Söylev II*, s. 784-785; Bıyıkhoğlu III, s. 67, no. 107; Bayur II, *Adalet*, 13. 1. 1963; ve III, s. 134-136; Apak, s. 173; Tunçay, s. 71-72 - bu nota ile iki ülke arasında ilk diplomatik temasların başladığını ileri sürer. Ayr. bkz. Kandemir I, s. 48-50; FO/5170/E 9649 ve E 10779, İngiliz Gizli İstihbarat Raporları 15. 7. 1920 ve 11. 8. 1920; *Pravda*, 9. 6. 1920; Degras I, s. 187-188; Eudin ve North, s. 107; Fischer I, s. 390; Spector, s. 69; Carr III, s. 249; A. F. Miller, “From the history of Soviet-Turkish relations” *International Affairs*, Moskova, Şubat 1956, s. 57.

²³ Bıyıkhoğlu III, s. 18-22 ve 64-72; Tunçay, s. 71-72; A. N. Kurat, “İstiklâl Savaşında Komünizm Faaliyeti”, *Yeni İstanbul*, 4, 9 ve 10 Temmuz, 1966; Fischer I, s. 390.

²⁴ Carr III, s. 474.

²⁵ DBFP 1/VIII, s. 288-294.

²⁶ Fischer I, s. 391; Eudin ve North, s. 106; Dennis, s. 21 v. d. Rustow, s. 12.

yordu, çünkü Türk milliyetçileri, Ermenistan'ı, İtilâf devletlerinin elinde alet olmayacak bir duruma getirmek amacıyla bu ülkeye karşı saldırıya geçmeyi tasarlıyorlardı. Bu yüzden Mustafa Kemal, 20 Haziranda Çiçerin'e gönderdiği karşılıklıta, Ermenilerin Müslümanlara karşı kırım davranışlarında bulduklarından yakınıyor; bu duruma son vermek için onlara karşı askerî harekâta geçmeye hazırlandığını, ama Çiçerin'den gelen nota üzerine, bu Ermeni kırım davranışları Çiçerin'in önerisiyle durdurulur umuduyla, askerî harekâtı ertelemiş olduğunu bildiriyor; iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulmasıyla ilgili Sovyet önerisini iyi karşılıyor; esasen bir Türk kurulunun Moskova'ya gitmek üzere yola çıktığını, ama sınırda Ermeni yetkilileri tarafından durdurulduğu için geciktiğini; yetenekli bir Sovyet temsilcisinin Ankara'ya gönderilmesini beklediğini yazısına ekliyordu²⁷.

Kemalistlerin Sovyetlere bu biçimde yanaşması, o sıralarda Türk-Rus ilişkileri konusunda Ankara siyasi çevrelerinde egemen olan kaygıyı bir kat arttırıyordu. Rusya ve Doğu dünyasının tüm Müslüman işçilerine seslenen Aralık 1917 tarihli Sovnarkom bildirgesinin 11 Mayıs'ta BMM'nde açıkça okunmasının ardından, Sovyet Rusya'dan yana gürültülü bir gösteri yapılmış olmasına karşın, bunu izleyen görüşmeler sırasında birçok milletvekilleri bu konuda kuşku ve kaygılarını açıklamaktan geri kalmıyorlardı. Antalya milletvekili Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Bolşevizmin amaçları konusunda Türklerin bazı kaygıları olduğunu ileri sürüyor; sorunun aydınlatılmasını öneriyordu. Bolşevik ilkelerinin bilinmediğinden söz eden Trabzon milletvekili Ali Şükrü, programı bizzat BMM'nce bile bilinmeyen Sovyet Rusya ile bir ittifak kurulmasını önermiyordu. Bolu milletvekili Tunalı Hilmi, Bolşevizmin Şeriatla bağdaştığını iddia ediyor; Aydın milletvekili Tahsin Bey ise, yönetimi, bu konuda kendi görüşünü açıklamaya çağırıyordu. Ama yönetim, Sovyetlerin o sıralarda Kemalist Türkiye'ye karşı tutumlarının ne olduğunu ve Türkiye Batı'da genel bir saldırıya uğrarsa, Türkiye'ye herhangi bir yardımda bulunup bulunmayacaklarını bilmediğinden, bu konuda görüş beyanından kaçınıyordu²⁸.

²⁷ Mustafa Kemal'den Çiçerin'e yazı, Ankara, 20. 6. 1920. *Hâkimiyet-i Milliye* No. 44, 8. 7. 1920; ATTB, s. 338-339; FO/5170/E 9978, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu No. 79, 28. 7. 1920; Carr III, s. 250.

²⁸ BMM. ZC., C. 1, 11. 5. 1920, s. 257-261; Mustafa Kemal'den K. Karabekir'e kapalı telyazısı, Ankara, 12. 5. 1920; TİTE Arşivi, Belge No. 132/19543, s. 19; ATTB, s. 328.

Sovyetlere karşı beslenen kuşku ve kaygıları bu sıralarda kaydedilen önemli bir olay ânî olarak ortadan siliyordu. İtilâf devletlerinin San Remo'da hazırladıkları ve daha sonra Sevr'de İstanbul yönetimine zorla kabul ettirecekleri, Türkiye'yi İtilâf devletleri ve azınlık unsurlar arasında bölüştüren barış antlaşması tasarısı, Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'ca 13 Mayıs'ta Yunan Millet Meclisinde vakitsiz olarak açıklanıyordu²⁹. Bu barış koşulları, Türk milliyetçilerini, Türkiye için artık gerek Avrupa'da gerekse Amerika'da umut kalmadığına ve kurtuluş yolları aramak için Doğu'ya dönmek gerektiğine inandırılıyordu³⁰.

3. Moskova'da Yapılan İlk Kemalist-Bolşevik Konferansı:

5 Mayıs 1920'de Ankara'da Mustafa Kemal'in başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, dış siyasetle ilgili sorunları ele alıyor ve İktisat Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk)'in³¹ önerisi üzerine, Sovyet Rusya'nın Türk milliyetçilerine karşı ne denli tutum uyguladığını öğrenmek amacıyla, Dışişleri Bakanı Bekir Sami'nin³² başkanlığında bir kurulu Moskova'ya göndermek kararını alıyordu. Yusuf Kemal'le iyi Rusca bilen Lâzistan milletvekili Osman Bey'in de katılacağı³³ kurula verilen yönerge, özetle şöyle idi:

²⁹ *Praktika Tis Vulis*, 13. 5. 1920, s. 1-7. Sevr Antlaşmasıyla ilgili olarak bkz. BFSP, C. 113, s. 652-776; Cmd. 964 (1920); FO/5108/E 4333.

³⁰ Kâzım Karabekir'den Mustafa Kemal'e kapalı telyazısı, Erzurum, 30. 5. 1920; Karabekir, s. 762-763; Tevetoğlu, s. 289-290.

³¹ İstanbul, Paris ve Londra'da hukuk çalıştıktan sonra İstanbul Üniversitesi öğretim üyesi atanan Yusuf Kemal, 16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilâf gücü tarafından resmen işgalinden sonra, İstanbul yönetimince Ankara'ya gönderilen uzlaştırma kurulu üyelerinden biriydi. Kurul, Ankara'da alakonmuş; üyeleri daha sonra BMM'ne milletvekili seçilmişlerdi. Kurula katılan 4 üyeden yalnız Yusuf Kemal, kendi dileğine karşı Ankara'da kalmaya zorlandığına dair Mustafa Kemal'den yazılı bir belge istemişti. Bu acayip dileği lâtife olarak kabul eden M. Kemal, ona bu konuda yazılı bir belge vermiş; daha sonra onu sırasıyla İktisat ve Dışişleri Bakanlıklarına getirmişti. Yusuf Kemal, Doğu İdealinin başlıca yandaşlarından biriydi. Aydemir II, s. 232-233; Toynbee, s. 178.

³² Bekir Sami, Kuzey Kafkasya'lı bir prens ailesindendi. Osmanlı yönetiminde birçok görevlerde bulunmuş; valilik yapmıştı. Ulusal akımın daha ilk günlerinde Kemalistlere katılarak, BMM'nce Dışişleri Bakanı seçilmişti. Batı İdealinin aşırı bir yandaşydı. Toynbee I, s. 365; Smith, s. 107; Halide Edip (Adivar) onu "Sivas'ta en tanınmış kişi; Türkiye'nin en yetenekli ve en şakacı devlet adamı" olarak niteler. Adivar, s. 138, 243 ve 255

³³ *Söylevi II*, s. 321; *Speech*, s. 396; Tengirşenk, s. 146; Gönülöbol ve Sar I, s. 14.

Türkiye'nin, ulusal sınırları içinde, tüm iç ve dış egemenliğine saygı gösterilirse, "kaderini Sovyet Rusya'nın kaderiyle birleştirmeye hazır olduğu" açıklanmalı; tüm Karadeniz devletlerinin Boğazları serbestçe kullanmalarına izin verileceği gibi, bunların yine Karadeniz devletleri ve Türkiye ile birlikte savunulacaklarına dair Sovyet önderlerine güvence verilmeli; Türk-Rus ortak askerî harekâtının başarılı olması için Türkiye'nin öteki İslâm ülkeleri üzerindeki etkisinden yararlanacağı, ama bu denli harekât için para, savaş malzemesi, taşıt araçları ve muhtemelen askerî birliklere gereksineceği; sonra iki ülke arasındaki ulaştırma araçlarının ve sınırın tüm olarak güvenlik içinde ve her türlü engelden yoksun bulunmasının gereği anlatılmalı³⁴.

11 Mayıs 1920'de Ankara'dan ayrılan Kemalist kurulu, ancak iki buçuk ay sonra, 29 Temmuzda Moskova'ya ulaşabiliyordu³⁵. Bu arada Moskova'da bulunan ve Sovyet önderleriyle görüşmek yetkisine sahip Ankara temsilcileri rolüne bürünen İttihat ve Terakki Derneğinin bazı ileri gelenleri, Türk-Bolşevik ilişkilerini karıştırıyor,

³⁴ Bayur III, s. 137-138; Kandemir I, s. 44-45. Bu yönergeyi Mustafa Kemal'le Yusuf Kemal uzun süren tartışmalardan sonra kaleme almışlardı. Kâzım Karabekir, bu yönergenin bir kısmını, örneğin, Türkiye'nin kaderini Rusya ile birleştirmek dileğinde bulunan kısmı onaylamıyordu. Ona bakılacak olursa, Moskova'ya gönderilen kurulun başlıca üyelerinden Bekir Sami ile Yusuf Kemal, Türkiye'nin Batı'yla veya Bolşeviklerle bir anlaşmaya varıp varmaması konusunda oydaş değillerdi. Bekir Sami, Batı'yla bir ittifak kurulmasından yanaydı; oysa Yusuf Kemal, Sovyet Rusya'yı yeğ tutuyordu. Karabekir ise üçüncü bir şık üzerinde duruyordu: Türkiye ile Rusya aynı düşmanla karşı karşıya olduğuna göre, Rusya'ya bir dostluk ve ittifak önerisinde bulunulmalı; aralarındaki sınırın saptanması ve bir görev bölümü yapılması istenmeliydi. Ama 3 Ağustosta Mustafa Kemal'e gönderdiği kapalı tel yazısında, Türkiye'nin Bolşevik sistemine benzer bir yönetim sistemi kabulünden başka çözüm yolu olmadığını; Bekir Sami'yle Yusuf Kemal'in de aynı görüşte olduklarını bildiriyordu. Bayur III, s. 131.

³⁵ *Söylev II*, s. 321; *Speech*, s. 396; Kandemir I, s. 45-47; Tunçay, s. 71; M. Ali Kışlalı, "Türkiye - Sovyet Rusya Münasebetleri, 1921 - 1966", *Orta Doğu* No. 56, Aralık 1966, s. 18; Bayur III, s. 139; FO/5171/E 12472, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 9. 9. 1920. Mayısın sonuna doğru ilk Bolşevik temsilcisi Şerif Manatof Ankara'ya gelmişti. HTDA 1/4283, Belge No. 34; Tengirşenk, s. 146-147; Cebesoy II, s. 61; Apak, s. 170; Aydemir II, s. 421; Tunçay, s. 71; Carr III, s. 123; Spector, s. 69; Rawlinson, s. 295. Amerikalı yazar G. S. Harris'e göre, Başkırılı olan Manatof, Stalin'in koruyuculuğu altında idi. Türkiye'de Mustafa Kemal'i iktidardan düşürmek amacını güden Yeşil Ordu'nun kuruluşuyla ilgili düzenlere karışmıştır. Harris s. 70-71; *Yakın Tarihimiz I*, s. 281; Tansu, s. 552; Tunçay, s. 138, not 188.

Ankara kurulunun görevini fazlasıyla zorlaştırıyorlardı. Bunlardan 27 Mayıs'ta Moskova'ya varan Cemal Paşa, Ankara'nın temsilcisi sıfatına bürünerek, bir Türk-Bolşevik ittifakı kurulmasının koşulları konusunda Sovyet önderleriyle görüşmelerde bulunuyor; Türkiye için askerî yardım sağlamaya çalışıyordu. Üçüncü Enternasyonalin başkanı Radek'le görüşürken, bu Rus önderi, Ermeni sorunu yüzünden Türkiye'nin Batı'daki itibarının sarsıldığını; Türkler kendi ülkelerinden Ermenilere küçük bir fedakârlıkta bulunurlarsa, bu davranışın Türk tezini tinsel açıdan güçlendirerek Türkiye'ye büyük yararlar sağlayacağını iddia ile, Sovyet Rusya'nın iki ülke arasında arabuluculuk yapmaya hazır olduğunu bildirerek, Cemal Paşa'nın bu konuda Mustafa Kemal'e doğrudan öneride bulunmasının önemine değiniyordu. Cemal Paşa, Türkiye'nin Ermenilere toprak vermekten yana olmadığını Radek'e bildiriyor, ama 3 Haziranda Mustafa Kemal'e gönderdiği yazıda, Radek'le yaptığı görüşme hakkında bilgi verirken, sorunu yerinde incelemek amacıyla Türk, Rus ve Ermeni üyelerden oluşan üçlü bir komisyonun gönderilebileceğini bildiriyor; Moskova'ya ivedilikle bir büyükelçi göndermesini önererek şöyle diyordu: "Büyükelçi ne kadar erken gelirse, buradaki işiniz o kadar erken olur³⁶". Mustafa Kemal'e daha sonra gönderdiği ikinci bir yazıda, "Türkiye ile yapılacak ittifaka büyük ölçüde önem veren" Rusların, Ankara'ya bir elçi göndermeye hazırlandıklarını bildiriyor, ama ilk olarak Ermeni sorununu çözümlenmek istediklerini; dolayısıyla Moskova'ya gidecek olan Türk elçisinin, Ermenistan'la sınır sorununu görüşebilecek yetkiye sahip olması gerektiğini belirtiyor; Ermeni sorunu çözümlenirse bile, Sovyetlerin Türkiye ile işbirliği yaparak yardımda bulunacaklarını; ancak Ermeni sorunu çözümlenirse, bu yardımın daha etken olacağını yazısına ekliyordu³⁷.

³⁶ Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal'e yazı, Moskova, 3. 6. 1920. Karabekir II, s. 10-13; Kandemir I, s. 54-56.

³⁷ Cemal Paşa'dan Mustafa Kemal'e yazı, Bakü, 11. 6. 1920. Karabekir, s. 851-854; Kandemir I, s. 69-71; Cebesoy II, s. 48-50. Cemal Paşa, ihtilâlcî Türkiye'ye Afgan Emirinden yardım sağlamak amacıyla Afganistan'a gitmek istediğini; daha sonra İngilizlere karşı bir ihtilâl yaratacak büyük bir örgüt kurmak amacıyla Hindistan'a gideceğini M. Kemal'e bildiriyor; kendisini Emirin de arzuladığı gibi Kâbil'e Türk büyükelçisi atamasını dileyordu. Buna 27 Ekimde karşılık veren M. Kemal, Türkistan, Afganistan ve Hindistan'da İngilizlere karşı girişeceği davranışlardan ötürü teşekkür ediyor, ama Cemal Paşa'nın Kâbil'e büyükelçi atanmasıyla ilgili dileğini cevapsız bırakıyordu. Cebesoy II, s. 57-58.

Bu arada Bakü'deki Türk Komünist Partisinin temsilcisi olarak Moskova'da bulunan Dr. Fuat Sabit de, Bolşevik önderleriyle görüşerek, Anadolu'daki durum hakkında onlara bilgi veriyor; Türk milliyetçilerinin, Moskova ile diplomatik ilişkiler kurmak dileğinde olduklarını bildiriyor; Anadolu'ya para, silâh ve malzeme yardımında bulunmalarını dileyordu. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, Rusya'nın Anadolu'daki akıma yardım edeceğine dair Dr. Sabit'e güvence veriyordu³⁸.

İttihat ve Terakki önderlerinden Halil Paşa da, Sovyet önderlerinden Çiçerin, yardımcısı Karahan ve Ordu komutanlarından Kamenef'le görüşürken, Sovyet önderleri, Türkiye'ye yardım vadedinde bulunuyor, ama Ermeni sorunuyla ilgili olarak tutumlu ve kuşkulu davranıyorlardı³⁹. Böylece, Moskova'daki İttihatçı önderler, Sovyet liderlerinin dikkatini milliyetçi Türkiye'ye çekmeyi ve Anadolu akımına malî ve askerî yardımda bulunmaya inandırmayı başarıyorlardı⁴⁰.

29 Temmuz 1920'de Moskova'ya varan Bekir Sami başkanlığındaki Türk kurulu, karşılıklı kuşku ve kararsızlık havası içinde, Sovyet önderleriyle görüşmelere başlıyordu. Moskova'ya varışlarında yüksek rütbeli hiçbir Sovyet yetkilisi onları garda karşılamaya gitmemişti. O günlerde Petersburg'da oturum yapan 3. Enternasyonale

³⁸ Dr. Fuat Sabit'ten Şükrü Bey'e kapalı telyazısı, Moskova, 3. 6. 1920. Karabekir, s. 788-790; Tevetoğlu, s. 291-293

³⁹ Halil Paşa'dan Mustafa Kemal'e kapalı telyazısı, Moskova, 4. 6. 1920. Karabekir, s. 799-800

⁴⁰ Dr. Fuat Sabit, Kemalist Türkiye'ye yardım konusunda 1 milyon altın ruble ve daha sonra, 120.000 liralık altın tutarında yardımdan; Halil Paşa 2 milyon liradan söz eder (bunun yarısı altın olarak verilecekti). Karabekir, s. 788-790; Tevetoğlu, s. 291-293; Kandemir, I s. 57-58. Ama haftalar geçiyor, yardım bir türlü gelmiyordu. Bunun üzerine K. Karabekir 23. 7. 1920'de Halil Paşa'ya gönderdiği mektupta, "son kurşunumuzda, son kuruşumuzdayız" diyor; Ermeni Daşnakçılarının hâlâ Kafkas yolunu kapalı tuttuklarını bildiriyor; Sovyet Rusya'nın onlara bir ders vererek Doğu demiryolunu açmasını öneriyor; Türklerin saldırgan emelleri olmadığına, ancak Daşnakçı Ermenilere bir darbe indirerek Doğu yolunu açmak istediklerine dair Sovyet önderlerine güvence vermesini dileyordu. Kandemir I, s. 58-60; FO/5170/E 103, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu No. 84, 4. 8. 1920. Çok geçmeden (29. 7. 1920'de), Kemalist ve Bolşevik süvari birlikleri, Nahçıvan'ın 40 kilometre kadar Güncy Doğusunda bulunan Ordubat'ta bağlantı kuruyor ve böylece, bu umutsuzluk ve bozgun havasının yatışmasına yardımcı oluyorlardı. Kandemir I, s. 71-72; FO/5171/E 12472, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 9. 9. 1920.

katılmış oldukları özürü ileri sürülüyordu. Kendilerine karşı gösterilen bu ilgisizlik, Türk temsilcilerini öfkeliyordu. Esasen yine o günlerde Bolşeviklerin, Türklerin en ölümcül düşmanları olarak niteledikleri İngilizlerle bir ticaret anlaşması imzalamak üzere yaptıkları görüşmeler; Kafkaslarla Anadolu'ya karşı besledikleri emeller; Ermenilerle Türkler arasındaki sınır sorununda arabuluculuk önerisinde bulunmuş olmaları ve böylece Kemalistleri Kafkaslardaki Ermeni settini yıkmak fırsatından yoksun bırakmaları, Türklerin Sovyetlere karşı olan kuşkularını epeyi arttırmıştı.

Bolşevikler de Kemalistlere güvenmiyorlar; onların gerek Kafkaslarla, gerekse halkın çoğunluğu Türk olan ve Sovyet yönetiminde bulunan diğer ülkelerle ilgili Pan-Turanı veya Pan-İslâmîci ereklere olduğuna inanıyor; Kemalistlerin 1920 Mayısında Kilikya bölgesinde Fransızlarla imzalamış oldukları 20 günlük bırakışmadan kaygılanıyorlardı⁴¹. Bu bırakışmanın ancak tek bir bölgeyi kapsadığına, zaman ve yer bakımından sınırlı olduğuna dair Ankara temsilcilerinin Bolşevik önderlerine verdikleri güvenceye karşın Ruslar, bunu Türklerle Fransızlar arasında bir yavaşlama ve ileride Kafkaslarla İslâm dünyasında Bolşeviklere karşı kurulması muhtemel bir ittifakın başlangıcı biçiminde açmıyorlardı. Sonra milliyetçi Türkiye'nin, barış koşullarında Türklerden yana bazı değişiklikler yapılması vaa-diyle, İtilâf devletlerinden yana çekilmesi ve böylece Sovyet Rusya'ya karşı "Batılı emperyalistlerin" elinde bir silâh olarak kullanılması olasılığı da gözlerinden kaçmıyordu. Dahası var: Türk milliyetçilerinin Kafkas devletlerine, özellikle Ermenistan'a karşı uyguladıkları siyasadan hiç hoşlanmıyorlar, çünkü bu ülkeleri ileride işgal etmeyi tasarlıyorlardı; ama Kemalistler de en erken bir vakitte Ermenistan'ı ezmeye hazırlanıyorlardı.

Bu karşılıklı kuşku duyguları içinde, Türk temsilcileri, 24 Temmuz günü Sovyet Dışişleri Komiseri Georgi Vasilievîç Çiçerin'le resmî olmayan bir görüşme yapıyor; bu görüşme sırasında iki yanın birbirine olan kaygı ve kuşkusu âni olarak açığa çıkıyordu. Çiçerin, o sıralarda Türklerle Fransızlar arasındaki ilişkilere ilişkin olarak kuşkularını belirtmekten geri kalmıyor, ama Sovyet Rusya ile İngiliz-

⁴¹ Bu bırakışma ile ilgili olarak bkz. FO/5052/E 7993; DBFP 1/XIII, s. 80-81; *Söylev* II, s. 316-317; *Speech*, s. 391-392; Kansu, s. 579-580; *L'Echo de Paris*, 4. 6. 1920.

tere arasındaki ilişkiler konusunda Türklere güvence vermeye çalışıyor; o akşam, yardımcısı Karahan'la resmî görüşmelere başlayabileceklerini bildiriyordu. Buna karşılık veren Türk temsilcileri, Fransızlarla olan askerî ve siyasal ilişkileri konusunda Çiçerin'e bilgi veriyor ve Karahan'la görüşmeyi kabulleniyorlardı⁴².

Karahan'la yapılan ilk görüşmelerde, Sovyet Rusya'nın milliyetçi Türkiye'ye yapacağı yardım ve bu yardımın etken olarak Anadolu'ya geçmesi için Kafkas yolunun açılması denli iki önemli konu ele almıyordu. Başlangıçta iki yan birbirini yokluyor; görüşmeler hiç bir sonuç elde etmeden sürüp gidiyordu. Bir ara Bolşevik temsilcileri, Üçüncü Enternasyonale fazlasıyla vakit harcamak gerektiği özürüyle görüşmelere büsbütün ara verince, buna canı sıkılan Türk kurulu başkanı Bekir Sami, 31 Temmuzda Çiçerin'e gönderdiği mektupta, görüşmelere tekrar başlanmasının önemine değiniyor; bunu 4 Ağustosta Karahan'la yeni bir görüşme izliyordu. Ermeni sorununun ele alındığı bir görüşmede Karahan, Sovyet Rusya'nın, Türklere, Ermenistan'a karşı bir saldırıya geçmelerini öneremeyeceğini, çünkü böyle bir davranışın Avrupa kamuoyu üzerinde kötü izlenim yaratabileceğini söylüyor, ama Sovyet Rusya'nın bir aya kadar Kafkas yolunu açmaya çalışacağına dair söz veriyor; bu arada Türkiye ile Rusya arasındaki Brest Litovsk Antlaşmasının⁴³ değiştirilmesini öneriyordu. Karahan'ın görüşlerine katılmıyan Bekir Sami, durumun çok bunalımlı olduğunu anlatmaya çalışıyor; görüşmeleri ivedilikle sürdürerek başarılı bir sonuca bağlamanın gereğine değiniyordu⁴⁴.

Bir Ermeni olan Karahan'ın kendilerine yardıma dilekli ve yetkili olmadığını anlayan Türk temsilcileri, dokuz gün sonra Çiçerin'le yeniden görüşerek, Türkiye ile Rusya arasında bulunan ve Ermenistan'dan geçen Kafkas yolunun açılması ve Türkiye'ye yapılacak yardımı saptayacak komisyonun ivedilikle bir karara varması gereğini belirtiyorlardı. Kaçamak yapan Çiçerin, Rusya'nın Polonya sınırındaki güçlüklerinden ve Kuzeyde Wrangel gücünün Bolşeviklere

⁴² Tengirşenk, s. 152. Çiçerin'le yapılan görüşmeleri "doğru-dürüst ve içten" olarak niteliyordu.

⁴³ Brest Litovsk Antlaşmasıyla ilgili olarak bkz. Degras I, s. 51-53.

⁴⁴ Bekir Sami'den Ankara'ya rapor, Moskova, 5. 8. 1920. Bekir Sami, bu raporunda, Budu Mdivani başkanlığında 200 kişilik bir Sovyet kurulunun Türkiye'ye gideceğini bildiriyordu. Cebesoy II, s. 62-68.

direnişinden meydana gelen sorunlardan söz ediyordu. Bundan memnun olmıyan Türk temsilcileri, “modası geçmiş gizli diplomasi usulünden vazgeçmesini” Çiçerin’e öneriyor; Sovyet yönetiminin İngiltere veya başka bir Batı devletiyle yapacağı görüşmelerde Türk çıkarlarını savunacağına dair kendilerine güvence verilmesini dileyordular. Hiç çekinmeden buna karşılık veren Çiçerin, Sovyet Rusya’nın herhangi bir görüşmede Türkiye’nin ulusal sınırları içinde varlığını destekleyeceğini ve bunu gerçekleştirmek için elden gelen yardımı yapacağını bildiriyor; bu güvenceden memnun olan Türk temsilcileri, iki ülke arasındaki ilişkileri incelemek üzere bir komisyon kurulmasını ve bu komisyonun, imzalanmak üzere bir antlaşma tasarırsı kaleme almasını öneriyor; Çiçerin bu öneriyi kabulleniyordu⁴⁵.

Bundan sonra Ruslar, Türk kurulu üyeleriyle resmî görüşmelerde bulunmak üzere Sabanin ve Adamof⁴⁶ adında iki temsilci görevlendiriyor; 17 Ağustosta başlayan resmî görüşmeler bir hafta kadar sürüyordu. Türk temsilcileri ilkin bir saldırganlık ve savunma paktı imzalanmasını öneriyor, ama Bolşevikler, komünist olmayan bir ülkeyle böyle bir pakt imzalamayacakları özürüyle bunu kabullenmiyor; ancak milliyetçi Türkiye ile bir dostluk paktı imzalamaktan yana olduklarını bildiriyorlardı. Ama bu paktla ilgili görüşmelerde de birçok zorluklar çıkıyordu, çünkü Sovyet temsilcileri, Türk kurulumun kabullenemeyeceği koşullar ileri sürüyorlardı. Bu koşullardan biri Ermenistan’la ilgiliydi. Esasen Sovyet Rusya, Ermenistan’la bir

⁴⁵ Bekir Sami’den Ankara’ya rapor, Moskova, 15. 8. 1920. Cebesoy II, s. 68-71. Bu arada, 15 Ağustosta Moskova’ya varan İttihat ve Terakki önderlerinden Enver Paşa, Sovyet yöneticilerinden Çiçerin, Karahan ve Buharin’le resmî olmıyan görüşmelerde bulunuyor; Türkiye’ye yapılacak yardımcı çabuklaştırmaya çalışıyordu. Cemal Paşa’ya gönderdiği mektupta, Ankara kurulunun bir aydan beri Moskova’da yaptığı temas ve çalışmaların pek semere vermediğini; kendisinin işe karışmasıyla sorunun birkaç güne dek çözümleneceğini bildiriyordu. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, “Tarihî Mektuplar”, *Tanin* No. 4454-408, 18. 10. 1944. 26 Ağustos’ta Mustafa Kemal’e gönderdiği mektupta, Müslümanları örgütleyerek Türkiye’nin kurtuluşuna yardımcı olmak amacıyla Moskova’ya gittiğini; Sovyet önderlerinin Türkiye’ye fazlasıyla yardımda bulunabilmeleri için Ermeni sorununun çözümlenmesini önerdiklerini bildiriyordu. Bu, Enver Paşa’nın M. Kemal’e gönderdiği ilk mektuptu. Cebesoy II, s. 50-52; Aydemir II, s. 418. Enver Paşa, Orduyu yeniden örgütlemek ve Türkiye’ye yararlı olmak amacıyla Bolşeviklerin izniyle Bakü’ye gideceğini mektubunda ekliyordu. Karabekir II, s. 21-24.

⁴⁶ Sovyet Dışişleri Komiserliği yetkilisi olan Adamof, Fransızca ve Türkçe bildiği halde, Türkçe bilmediği izlenimini yaratıyordu.

anlaşma imzalayarak Şahtahtı'dan Culfa'ya kadar uzanan demiryolunu Ermenilere bırakıyordu⁴⁷.

Bu haberi duyan Türk kurulu, Rusların bu davranışıyla Kafkas yolunun bütünlükle kapandığından Çiçerin'e yakınıyor; Moskova'dan ayrılmak tehdidini savuruyordu. Yusuf Kemal, Rusların bu davranışının pek acayip olduğunu öfkeli bir edayla Çiçerin'e anlatmaya çalışıyor, şöyle diyordu:

“Anlaşılan Moskova'dan ayrılmak zorunda kalacağız. Uzun bir süreden beri Kafkas yolunu açmanızı diledik, ama siz ne yaptınız? Onu büsbütün tıkadınız. Şahtahtı'yı Ermenilere vermekle ülkelerimiz arasındaki iki yolu da kapamış bulunuyorsunuz”.

Çiçerin, söz konusu anlaşmanın Kafkasya'daki Sovyet temsilcisince imzalandığı özürünü ileri sürüyor; Kafkas yolunu açmak için Rusların birşey yapamayacakları gibi Türklere de kendi başlarına yolu açmak izninin verilemeyeceğini bildiriyordu.

Çiçerin'in bu tutumuna şaşırıp kalan Türk temsilcileri, ertesi gün Lenin'le görüşmeye gidiyor, Sovyet önderince iyi karşılanıyorlardı. Türk temsilcilerini ileri sürdükleri Kafkas setti sorununda büyük dikkatle dinleyen Lenin, Ermenilerle imzalanan anlaşmanın belki gerekli olduğunu, ama kendisinin böyle bir davranışı onaylamadığını bildiriyor; durumu düzeltmek için söz veriyor; “durumu biz düzeltmezsek, siz düzeltiniz” diyor; kısa bir süre içinde Kafkas yolunu açtırarak Türkiye'ye maddî yardım sağlamak vaadinde bulunuyordu⁴⁸.

Lenin'le yapılan görüşmeden iyimser kalan Türk kurulu, yine Çiçerin'le görüşmeye gidiyor; Sovyet Dışişleri Komiseri bu kez Türklerin Kafkas yolunu açmak istemelerinin nedenini ve yol açılırsa buna malik olmayı isteyip istemediklerini soruyor; Türkler sert ve

⁴⁷ Ruslar, 10 Ağustosta Ermenilerle imzaladıkları bir anlaşma ile Nahçıvan'ı -Türkiye ile Rusya arasındaki ulaştırılmayı engellemek koşuluyla- Ermenilere bırakıyor; ama Ermeniler bu koşulu yerine getirmiyorlardı. Davison, s. 185; Bayur, s. 64 ve “Kuvayı Milliye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyasa ile ilgili bazı görüş ve davranışları”, *Bellekten*, No. 77-80, C. XX, Ekim 1956, s. 679-680.

⁴⁸ Bu görüşmeyi Ankara'ya duyuran Bekir Sami, “Lenin'i pek sevimli bir çehrede pek açık yürekli bir zat bulduk. Bize ve İslâm âlemine karşı hayırhah gördük” der. Cebesoy II, s. 73-74.

olumsuz biçimde karşılık vererek, Kafkas yolu açıldıktan sonra Rusların oraya Kızıl Ordu'yu gönderebileceklerine değiniyor; yolun açılmasını üstlenmesi için Çiçerin'i epeyi sıkıştırıyor, ama Sovyet Dışişleri Komiseri, "daha yüksek katlara danışacağım" karşılığını vermekle yetiniyordu.

Bu arada Bolşeviklerle yapılan görüşmeler, bir umutsuzluk, engelleme ve düzen havası içinde sürüp gidiyordu. 24 Ağustos'a doğru bir antlaşma tasarısı hazırlanıyor; henüz karara bağlanmamış birkaç önemsiz nokta bir yana, antlaşmada şu önemli maddeler yer alıyordu: yanlar, birbirlerine zorla kabul ettirilen herhangi bir barış antlaşmasını tanımayacak; Sovyet Rusya, Türkiye ile ilgili olan ama sınırları Misak-ı Milli'ce saptanan BMM yönetiminin kabullenmeyeceği herhangi bir antlaşmayı tanımayacak; o güne dek Çarlık Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanmış bulunan tüm antlaşmaların kendi karşılıklı çıkarlarına yardımcı olmadıklarına inanan yanlar, bu antlaşmaların bundan böyle yürürlükten kaldırılmış sayılmalarını; Boğazların tüm dünya ticaret gemilerine açık tutulmalarını, ama Boğazlar rejiminin, ileride Karadeniz devletleri arasında yapılacak bir konferansta Türkiye'nin özellikle İstanbul'un güvenliğini tehlikeye düşürmeyecek biçimde saptanmasını kabulleniyorlardı. Yapılacak askerî ve malî yardım antlaşmada söz edilmeyecek, ayrıca, bundan böyle diğer ülkeler yanlardan herhangi birine gizlice yanaşursa, diğer yana bu konuda bilgi verilmesini sağlamak amacıyla iki ülkenin Dışişleri Bakanları arasında gizli bir bildirge teati edilecekti⁴⁹.

Sovyet baş temsilcisi Sabanin 25 Ağustosta Riga'ya hareket edeceğinden, bir gün önce iki yan antlaşma tasarısını parafe ediyordu. Ama bu arada İngilizlerle bir ticaret anlaşması imzalamak umudunda olan Bolşeviklerin, Türklerle bir pakt imzalamayı elden geldiğince ertelemek ve Doğu illerinde Türklere güçlükler çıkarmak dileğinde oldukları, Türk temsilcilerinin gözünden kaçmıyordu⁵⁰.

⁴⁹ Tengirşenk, s. 179-181.

⁵⁰ A. g. e., s. 164-170; Cebesoy II, s. 87. Bu sıralarda Anadolu'da başgösteren Bolşevik akımı, önemli bir sorun haline geliyordu. Mustafa Kemal, 14 Ağustosta BMM'nde yaptığı konuşmada, günün gereğince Rus ihtilâlinin ve Bolşeviklikten övgüyle söz ediyor; halka ve halk egemenliğine dayanan ulusal ilkelerin, Bolşevik ilkelerine karşı olmamakla birlikte, onlardan değişik olduklarını; Bolşevizmin ancak tek bir sınıfı, Türk ulusal akımının ise ezgiye uğramış tüm Türk ulusunu

Antlaşmanın parafe edilmesinin hemen ardından Çiçerin, 27 Ağustos gecesi Bekir Sami'yi çağırarak, Sovyet yönetiminin yapacağı malî ve askerî yardıma karşılık Türkiye'den tek bir dileği olduğunu; Türk yönetimi Sovyet Rusya'ya karşı uyguladığı siyaseti değiştirmek ve Türk-Rus antlaşmasından vazgeçmek kararını alırsa, Sovyet yönetimine önceden bilgi vermesini istediğini bildiriyordu. Buna karşılık veren Bekir Sami, Ankara yönetiminin, Türk bağımsızlığını kısıtlayıcı böyle bir davranışta bulunamayacağını; esasen Türkiye'nin, Sovyet Rusya'nın bağlaştığı bile olmadığını uyarıyor; Rusya'nın dileği yerine getirilirse, "halk bizim para karşılığında ülkemizi sattığımızı söyleyecek ve BMM bizi kapı dışarı edecek" diyordu. Bunun üzerine özür dileyen Çiçerin, aynı öneriyi bu kez değişik biçimde öne sürmeye çalışıyor; yanların birbirlerinin siyasalarını bilmelerinin önemine değinerek, "siyaseti değiştirmek isterse, bir yan diğerine bilgi vermelidir" biçiminde bir madde kaleme alınmasını öneriyor; İtilâf devletleri, Ruslara, Türkiye konusunda gizli öneride bulunurlarsa, Bolşeviklerin bu konuda Türkiye'ye bilgi vermekten zevk duyacaklarını; Türklerin de buna benzer biçimde karşılık vermelerini dileyordu⁵¹. Bu önerisi Türk kurulunca kabullenen Çiçerin, yine

kapsadığını açıklıyor; dolayısıyla yetkisiz veya sorumsuz kişilerin Bolşevizm ilkelerini ülkeye sokmaya çalışmalarının yanlıgı olacağını belirtiyordu. BMM. ZC., C. 1, 14. 8. 1920. s. 190; FO/5172/E 15112; Harris, s. 3. Kâzım Karabekir, 3 Ağustosta Hasankale'den M. Kemal'e gönderdiği kapalı telyazısında, "uygun bir Bolşevik yönetim sisteminin Türkiye için en iyi sistem olacağını" bildiriyordu. Karabekir, s. 832; Tevetoğlu, s. 226-227; Bayur III, s. 131. Bu sıralarda Bolşevizm, tüm İslâm dünyasını Avrupa'ya karşı kışkırtmak amacıyla kurulan ve Bolşeviklerce desteklenen *Yeşil Ordu* örgütü aracılığıyla Türkiye'ye sızmaya başlıyordu. Bu örgütün en önemli üyelerinden olan, aşırı Bolşevik Şeyh Servet, *Asr-ı Saadetten Bir Yaprak* adlı eseriyle, Kur'an-ı Kerim ve İslâm geleneklerinin Bolşevizm ilkeleriyle bağdaştıklarını tanıtlamaya çalışıyordu. FO/5171/E 12228, FO/5178/E 11702, İngiliz Gizli İstihbarat Raporları, 12 ve 19. 8. 1920. *Yeşil Ordu*'yla ilgili ek bilgi için bkz. *Nutuk*, s. 467; *Speech*, s. 401 v. d.; Aydemir II, s. 370-373; *Hürriyet*, 10. 11. 1968; C. Kutay, "*Türkiye'de İlk Komünistler*", s. 14; Tunçay, s. 74-83; *Yakın Tarihimiz* No. 3, 15. 3. 1962, s. 69-72; Tansu, s. 541; *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, s. 74-76. M. Kemal, kendine karşı düzen kuran milis önderi Çerkez Ethem'in yandaşlarının sızmaya başladığı *Yeşil Ordu*'yu türeye aykırı ilân etmek zorunda kalıyordu. *Nutuk*, s. 468-469 ve 471; *Speech*, s. 403 v.d. *Yeşil Ordu*, 1920 sonbaharında Türkiye Komünist Partisi olarak yeniden örgütlenmişti. Tunaya, s. 531; Arif, s. 59; Ağaoğlu, s. 262-264.

⁵¹ Çiçerin, ancak Türkiye ile ilgili olarak Sovyet Rusya'ya gizli yandaşlar yapılsa Türkiye'ye bilgi verilmesi önerisinde bulunmuş; Bekir Sami'nin bu öneriyi kabullenmemesi üzerine bunu onun kabulleneceği biçimde değiştirmek zorunda kalmıştı.

Ermeni sorununu ortaya atıyor; Doğu yolunu açmak için ilk olarak diplomatik tedbirler almaya, başarı sağlanamazsa, ileride güce başvurmaya söz veriyordu.

Doğu yolunun açılması, Kemalistlerce en önemli konulardan biriydi. Çiçerin, bu konuya değinmekle Bekir Sami'nin ilgisini çekerek, Ermenilere Doğu illerinden toprak verilmesi konusunda pazarlığa girişebileceğini sanıyordu. Misak-ı Milli'nin Türk - Ermeni sınırıyla ilişkin bölümüne karşı çıkan Çiçerin, bu sınırın etnografik ilkelere göre tekrar çizilmesi için Misak-ı Milli'de bazı değişiklikler yapılmasını öneriyordu. Bekir Sami'nin, Türk kurulunun Misak-ı Milli'de herhangi bir değişiklik yapmak yetkisi olmadığını ve Türkiye'nin Kafkaslarda başka bir sınır kabullenemeyeceğini öne sürmesi üzerine, Çiçerin, Türkiye'nin Doğu illerinden Van ve Bitlis'de Ermenilere toprak verilmesi gereğinde direniyor; ona karşılık veren Bekir Sami, Türkiye'de Ermeni illeri olmadığını; Ermenilerin Türklerle birlikte karışık ve dağınık biçimde yaşadıklarını; hiç bir yerde çoğunlukta olmadıklarını; Ermenilere bu illerden herhangi birini vermenin aklın alamıyacağı bir davranış olacağını; Müslüman çoğunluğun haklarını ayaklar altına alarak, çoğunluğu azınlığa kurban edeceğini; dahası, Sovyet ilkelerine karşı olacağını belirtiyordu.

Bekir Sami'nin bu güçlü görüşlerine karşın Çiçerin, Türkiye'ye yapılacak Sovyet yardımının Ermenilere toprak verilmesi koşuluna dayandığını öne sürüyor; bu sözlere şaşan Bekir Sami, Türkiye'nin, gerek Yunanlılara gerekse Ermenilere toprak vermemek amacıyla, bir yıldan beri İtilâf devletlerine karşı savaşmakta olduğunu hatırlatıyor; olağan bir dost bildiği Sovyet Rusya'nın, Türkiye'yi bölmek amacını güden İtilâf devletleri gibi davrandığını; dolayısıyla Sovyet dostluğunun yararlarını göremediğini bildiriyordu. Bekir Sami'nin bu önemli noktasına Çiçerin şu basit karşılığı veriyordu: İtilâf devletleri, Sivas ve Trabzon'u da kapsıyacak bir Büyük Ermenistan kurmak dileğindediler; oysa Sovyet Rusya, Ermenistan'a, nüfusuna göre küçük bir bölgenin verilmesini dileyordu. Çiçerin'in bu önerisine öfkelenen Bekir Sami, Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve ekonomik çıkarlarına aykırı bulduğu bu önerinin kabul edilemeyeceğini, ama Türkiye'de yaşayan ve evlerini bırakıp kaçan Ermeni göçmenlerinin Türkiye'ye dönmelerini kolaylaştırmak konusunda hükümetine salık vereceğini; Osmanlı uyruklu olmıyan Ermenilerin dönmelerine izin

verilmeyeceğini bildiriyordu. Çiçerin, Ermenilerle ilgili dileğinde direniyor, Bekir Sami, bu sorunun kendi yetkisi dışında olduğunu ve hükümetine danışacağını belirtiyordu ⁵².

Bekir Sami, 30 Ağustosta BMM başkanlığına gönderdiği raporda, Sovyet önderlerinin, Ermeni ulusunun Batı'ya haksızlığa uğramış denli tanıtılmış olması yüzünden, Ermeni sorununu Türklere yana çözümlenmelerinin Batı proletaryası üzerinde kötü bir etki yaratacağından korktuklarını; ileride Ermenistan'ı Sovyetlere katmaya hazırlanmakla birlikte, bu ülkeye Osmanlı topraklarından az veya çok bir yer kazandırmakla, Erivan yönetimi içinde çalışan Ermeni komünistlerini tatmin ederek, Daşnak yönetimini en erken vakitte devirmek amacını güttüklerini bildiriyor; BMM'nin bu sorunu soğukkanlılıkla görüşerek, Sovyet Rusya ile olan ilişkilerin kesilip kesilmemesi ve kesilirse, Sovyetlerden beklenen yardımın başka yarlardan elde edilmesi imkânının olup olmadığının BMM ve Bakanlar Kurulunca büyük bir dikkatle saptanmasının önemine değiniyordu ⁵³.

Sovyet önderlerinin tutumunu yansıtan bu rapor, Türk ulusal önderlerine âdeta şok etkisi yapıyordu. Mustafa Kemal, Moskova'da parafe edilen antlaşma tasarısını 18 Eylülde Türkiye'ye getiren Yusuf Kemal'le ⁵⁴ görüştüktan sonra, Bekir Sami'ye gönderdiği tel-yazısında, Van ve Bitlis illerinden bir bölgenin Ermenilere verilmesiyle ilgili Sovyet dileğinin, Ankara yönetimini, "kapitalizme ve emperyalizme" karşı giriştiği mücadelede, o güne dek olağan bir bağlaşığı saydığı Sovyet Rusya'nın görüş ve duygularının içtenliği konusunda pek haklı olarak kuşkuya düşürdüğünü; BMM'nin de bu sorunu görüşerek, Sovyet koşulunun Türk ulusunca asla kabul edilemeyeceği sonucuna vardığını; dolayısıyla BMM ve Bakanlar Kurulunun, coğrafi, irki, siyasi ve iktisadi hiçbir ilke ile açıklanamayan ve bağdaşmayan Sovyet önerisinin, ne pahasına olursa olsun kabullenemeyeceğini; esasen böyle bir önerinin, Sovyetlerden bile gelse, ancak "emperyalist bir görüşün ürünü olduğunu", çünkü söz

⁵² Tengirşenk, s. 164-170; Cebesoy II, s. 83-86.

⁵³ Tengirşenk, s. 146-164; Kandemir I, s. 87; Bayur, s. 62-64, II, *Adalet*, 14. 1. 1963, III, s. 145-146; Tunçay, s. 72; Aydemir II, s. 419-424; Gönülbol ve Sar, s. 16-17.

⁵⁴ 2. 9. 1920'de Moskova'dan ayrılan Yusuf Kemal, 11. 10. 1920'de Ankara'ya ulaşıyor; 16. 10. 1920'de antlaşma tasarısı konusunda BMM'ne bilgi veriyordu. Tengirşenk, s. 171 ve 178-190.

konusu bölgedeki nüfusun çoğunluğunun Müslümanlardan oluştuğunu; Misak-ı Milli'de saptanan sınırdan bir küçük parçanın bırakılmasının, tüm düşmanlık dünyasına karşı sürekli savunulan kutsal sorunun yıkılmasına ve dolayısıyla ulusal direnmenin çökmesine, gerici İstanbul yönetiminin ve onu kendi "hayın amacına alet eden" İngiltere'nin Anadolu'da yayılarak etki ve egemenliğini güçlendirmesine yardımcı olacağını; bu olursa, Ankara yönetiminin, İstanbul yönetiminden değişikliği kalmıyacağını⁵⁵ ve tüm Anadolu halkının, Ankara yönetimine olan güvenini kaybedeceğini bildiriyordu. Yazısına devam eden Mustafa Kemal, Ankara'daki ulusal yönetimin Sovyet Rusya ile daha sıkı bağlar kurmayı içtenlikle dilediğini; Çiçerin'in öne sürdüğü öneriden vazgececeğini umut ettiğini; esasen Van ve Bitlis illerinde Ermeniler azınlıkta olduklarından, buraların onlara verilemeyeceğini, ama Türkiye'den göç eden Osmanlı Ermenilerinin, göçten önce yaşadıkları bölgelere dönmelerine müsaade verilebileceğini Çiçerin'e bildirmesini; Çiçerin, Ankara'nın bu görüşlerini kabullenirse, iki ülke arasında parafe edilen antlaşmayı imzalamasını; antlaşma imzalanmazsa, daha bir süre Moskova'da kalmasını Bekir Sami'ye öneriyordu⁵⁶.

Altı gün sonra, BMM Dışişleri Bakanlığı da Bekir Sami'ye gönderdiği telyazısında, İstanbul'da yeni kurulan Tefrik Paşa Kabinesindeki Bakanların adlarını veriyor, şöyle diyordu:

"Hemen tüm üyeleri ulusal akıma yandaş olarak tanınmış kişilerden oluşan bu kabinenin kuruluşuna İngilizlerin izin vermelerinin nedeni, Anadolu halkını Batıyla uyuşabilmek umuduna düşürüp, Bolşevik ve İslâm dünyalarının önem ve ciddiyet alan içten bağlarını koparmak ve hiç olmazsa yanları kuşkuya düşürmektir. Ulusal davranışın bir zaferi gibi gösterilen İstanbul'daki bu değişikliği ve İngilizlerin Ankara yönetimiyle uyuşmak için ülkede tanınmış ve herkesin saygısını kazanmış kişileri görevlendirmesi, olağanüstü bir durum yaratıyor. Bu durumun Rus yönetimine anlatılması ve bundan böyle Van ve Bitlis'den söz

⁵⁵ İstanbul yönetimi, o sıralarda Doğu, Kuzey ve Güneyde bazı illeri Ermeni ve Yunanlılara bırakmaya hazırlanıyordu.

⁵⁶ M. Kemal'den Bekir Sami'ye kapalı telyazısı, Ankara, 16. 10. 1920. Tengirsenk, s. 190-194; Cebesoy II, s. 88-90; ATTB, s. 355-357; Aydemir II, s. 429-430.

etmenin imkânsız olduğunun bildirilmesi gereklidir. Rus önerisi, İstanbul ileri gelenlerine, halk üzerinde olağanüstü bir etki kazandıracaktır. Dolayısıyla Rus yönetimi, Türk ulusunun Emperyalizme karşı mücadelesini eski inanç ve direnişle sürdürmesini dileyorsa, söz konusu dilekten ivedilikle vazgeçerek dostluk antlaşmasını imzalamalıdır⁵⁷.”

Türk ulusal akımının önderleri, 1. Moskova Konferansı süresince Çiçerin'in Ermeni sorunundan hiç söz etmemesini, ama Türk-Rus dostluk paktı tasarısının parafe edilmesinin hemen ardından, bu sorunu ortaya atmasını oldukça acayip buluyorlardı. BMM'nce alınan ve 2 Eylül 1920'de Moskova'daki diplomatik kurula yönerge biçiminde gönderilen karardan, ulusal önderlerin görüşlerinin şu noktalarda yoğunlaştığı anlaşılıyordu: Bolşevik Rusya, İslâm ve Türk ülkelerinde kendi egemenliğini kurmak dileğindedir. Türkiye'nin kurtuluşunu ve özellikle İslâm ülkeleriyle coğrafi ve siyasi bağlarını geliştirmesini dilemiyor. Sonra savaş araçları açısından oldukça yoksul düştüğünden, çoğu Müslüman ülkeleri olmak üzere dünyanın her yanından yardım için yapılan başvuruları yerine getiremiyor. Ancak iç durumu dolayısıyla, İslâm dünyasını tatmin etmek ihtiyacından henüz kurtulmadığı gibi, Batı devletleriyle bir denge yaratmak için, İslâm dünyasında kışkırtmalarda bulunabilmek gücünü sürdürmek zorundadır. O güne dek Türkiye'ye karşı uyguladığı tutumun diğer İslâm ülkeleri üzerinde kötü etki yaratmasını önlemek, özellikle İngiltere'ye karşı etki ve gücünü duyurmak için, Türkiye'nin mücadelesine yandaş görünmek; kendisinden istenen ve veremeyeceği araçları sağlamayı söz kalabalıklarıyla geçiştirmek, verebileceklerini de mümkün olduğu kadar ertelemek amacı gütmektedir.

Batı devletleriyle anlaşırca, Türkiye'yi bırakmak ya da feda edebilmek için, Türklerle kesin bir bağlantıya girişmemek; İslâm ülkelerinin Türkiye'nin etkisine girmelerini önlemek amacıyla, aralarındaki bağı engellemek; Ermeni sorunu nedeniyle, Batı Hıristiyan dünyasında Türkiye'ye karşı yerleşen zararlı görüşleri kışkırtmaktan kaçınmamak; Türkiye'nin bağımsız bir siyasa uygulamasını engellemek amacıyla, Bolşevizmi Türkiye içinde olupbitti biçimine getirip, Türkleri serbestçe uyuşamıyacak bir kerteye getirmek; ülkenin yö-

⁵⁷ Cebesoy II, s. 90-91.

neticilerini ortadan kaldırarak, Türkiye'nin yönetimini Moskova'ya bağlamak denli amaçlar güdüyordu.

Bolşeviklerin görüşünce, Türkler, Azeriler ve Kuzey Kafkasyalılar, aralarında bağ kurarak üstün bir duruma gelirlerse, hem Batılı devletler, hem de Bolşevik Rusya için kesin bir darbe indirebilecek güç haline gelebilirlerdi. Bu durumda Türkler, kendilerine en çok çıkar sağlayacak yana kayarak mücadeleden kaçınabilirlerdi; sonra Türkiye'nin çıkarlarının çoğunluğu Batılı devletlerin baskısı altındaydı. Bu nedenle Bolşevikler, o güne dek hiçbir fedakârlık karşılığı olmuyarak, Türkiye'nin kendi ellerinde bulunduğu biçimde propaganda yapıyorlar; bunu, İngilizlerle pazarlıkta değerli bir koz olarak kullanıyorlar; Türkiye'ye bir kuruş vermiyerek onu avutabiliyorlar; Azerbaycan'ı kolayca işgal ve istismar ediyorlar; Türkiye'nin Müslüman ülkelerle bağ kurmasını engellemekle birlikte, Ermeni sorununu Ermenilerden yana çözümleyebilecek bir durumda olduklarını, gerek Ermenilere ve gerek Batı dünyasına kanıtlamak istiyorlardı. Bu sırada umut ettikleri gibi, Leh saldırısı sona erer ve (Beyaz Rus generali) Wrangel'i yenerek, içerideki engeli ortadan kaldırırlarsa, gerçekte hiçbir sorumluluk altına girmedikleri Türkiye "ve yıkıntıları üzerinde" Batılı devletlerle bir genel pazarlığa girişebilirlerdi.

Bolşevikler, bu programlarında, Kemalist Türkiye'nin uyguladığı tutumdan yararlanmakla birlikte, Türklere karşı duydukları ihtiyaçtan kurtulamamışlar; gerek Türk sınırlarında, gerekse diğer ülkelerde, Türkiye'yi Bolşevize edecek örgütleri kurmuşlar, ama Türkiye'yi henüz ellerine geçirememişlerdi. Wrangel gücü, Bolşeviklerce aldatılan Kuzey Kafkasya İslâm halkı ve Küban Kazaklarıyla ilişkiler kurmuştu. Müslümanlar, Wrangel'e etken biçimde yardım ederlerse, Bolşevizmin Asya'daki tehlikesi ortadan kalkmış olacaktı. Esasen Kafkasya'daki Müslüman ulusları, Bolşevikliğe bir yıl önceki kadar eğilimli değillerdi. Son günlerde çıkan olaylar ve kötü işlemler nedeniyle, Bolşeviklere karşı yapılacak kışkırtmalara kolayca katılabilirlerdi.

Bu olasılıklar önünde Bolşevikler, Türkiye'de ivedilikle komünist devrimi yapmak yoluna gidecekler, ama bunda başarı sağlıyamıyarak Kemalistlerin dileklerini kabullenmek ve gerçek bir ittifak yapmak zorunda kalacaklardı. Bu durum önünde, Kemalistlerin Bolşeviklere karşı uygulayacakları siyasa ne olmalıydı? Doğu sınırlarında ve çeşitli bölgelerde gizli örgütler aracılığıyla yapılan komünist kışkırt-

malarına karşı koymak; bu akımı açık ve ılımlı olarak hükümetin yönetiminde bulundurmamak; özellikle gizli Bolşevik örgütünün Ordu içine girmesini engellemek; Kuzey Kafkasyalı, Azeri, Arap, Hintli ve tüm Müslümanların, Ruslara karşı veya Ruslardan yana bir tutum saptamak için Türklerin Bolşeviklerle bağlaşıklık olup olmadıklarını sordukları Ruslara bildirilmeliydi, çünkü tüm Doğu ulusları, Türkleri halen Bolşeviklerin bağlaşığı sanıyor ve Ruslardan umut ve kurtuluş bekliyorlardı. Gerçek olmyan bu durum sürdürülmemeliydi. Türkler Ruslarla bağlaşıklık olacaksa, bir an önce bunu karara bağlayıp açıklamaları; olmayacaklarsa, bunu da ivedilikle bildirmeleri gerekiyordu. Türkler de ona göre davranacaklar; Azerbaycan'la bağ kurmak için Ermenilere karşı bir olupbitti yaratmak amacıyla, Moskova'nın onayını almadan ilk fırsattan yararlanacaklardı⁵⁸.

4. Türk - Ermeni Savaşı ve Gümrü Antlaşması :

Ermeni sorunu, Türk-Sovyet dostluk görüşmelerinin kısa bir süre için kesintiye uğramalarına neden teşkil etmişti. Bu yüzden Kemalistlerin Ermenistan'a karşı besledikleri düşmanca duygular artmış bulunuyor; Erivan'daki Daşnak yönetimi, bu duyguları her vesile ile kamçılıyıp duruyordu. Ermenistan, Türkiye'nin Doğu illerine göz dikmekle kalmıyor, aynı zamanda Kafkaslarda Türkiye ile Sovyet Rusya'nın arasını tıkararak, Sovyet Rusya'dan Anadolu'ya yardım gönderilmesini engelliyor; Pontus Rumları ve İtilâf devletleriyle düzen çeviriyordu. Esasen İtilâf devletleri, Türkiye'nin Doğu illerinde kurulacak ve Sevr Antlaşması gereğince sınırı, Amerika devlet başkanı Wilson'ca saptanacak bir Büyük Ermenistan devleti kurulmasını kabullenmişlerdi⁵⁹.

⁵⁸ Dışişleri Bakanlığından Moskova'daki Türk diplomatik kuruluna yönerge, Ankara, 2. 9. 1920. Cebesoy II, s. 75; Kandemir I, s. 92-94. Ulaştırma güçlükleri yüzünden Ankara, Moskova'daki görüşmeler konusunda zamanında bilgi alamıyordu. Örneğın, Lenin'le yapılan görüşmeyle ilgili haber, ancak 15 gün sonra, 29 Ağustosta öğreniliyordu. 24 Ağustosta yanların kabul ve perefede ettiğı ve Kemalistlerin görüşünce, "Çiçerin'in yersiz karışmasıyla kasten etkisiz bırakılan" antlaşma tasarısı, ancak 18 Eylülde Yusuf Kemal tarafından telyazısıyla Ankara'ya duyurulmuştu. Böylece BMM, söz konusu antlaşma tasarısında kabul edilen ilkeleri henüz incelemeyen, 2 Eylülde yaptığı toplantıda, Türk-Rus ilişkilerini yeniden gözden geçirerek, Moskova'daki Türk kuruluna yeni yönerge göndermeyi gerekli görüyordu.

⁵⁹ Toynbee I, s. 367-368.

1920 yılının kışında, Kilikya'da, Türklere karşı bir öç alma savaşı açan Ermeniler⁶⁰, daha sonra kendi sınırlarına yakın yerlerde yaşayan Müslümanlara karşı bir ezgi ve baskı siyasası uygulamaya başlıyorlardı⁶¹. Ermeni yönetimi tümüyle Daşnaksutium derneğinin üyelerinden oluşuyordu. Ermeni sorununu Batıya tanıtmak amacıyla Türkiye'de kurulan bu örgüt, Ermeni siyaset sahnesinde büyük bir güç haline geliyor; Ermeni halkı arasında teröre başvurarak sağladığı paraları silâh ve mühimmat satın alımına harcıyordu. Daşnak örgütünün başlıca amaçlarından biri de, Müslüman halka karşı nefret duygularını kamçulamaktı. Ermeni soyunun daha ileri görüşlü ve demokratik elemanlarıyla işbirliği yapmaktan kaçınan bu örgüt, "fetih olmadan barış olamaz" ilkesine inanıyor; Ermeni sorunuyla ilgili herhangi bir kararlar tatmin olmuyor; Erivan'dan Akdeniz'e kadar uzanacak bir Büyük Ermenistan kurma düşünün ardından koşuyordu⁶².

Ermenilerin bu amaçlarını iyi bilen Kemalistler, Sevr Antlaşmasına karşı çıkararak ulusal Türk yönetimini tanımalarını; Türkiye ile Rusya arasındaki yolun açılmasına yardımcı olmalarını ve Müslümanlara karşı girişilen ezgi ve kırım davranışlarına son vermelerini sağlamak için, Erivan yönetimini bir an önce ortadan kaldırmak veya ezmek amacını güdüyorlardı⁶³. Daha 1920 yılı Nisanında, Kâzım Karabekir, Ermenistan'a karşı askerî harekâta geçmesi için BMM'nden izin istiyor, ama Mustafa Kemal, ona verdiği karşılıktâ, barış konferansının Türkiye ile ilgili kararları henüz bilinmeden, böyle bir harekâta girişmenin, Türkiye'nin çıkarlarından yana olmayacağını, çünkü İtilâf devletleriyle bir anlaşmaya veya uzlaşmaya varmak fırsatını yitirmiş olacağını; Amerika kamuoyunu Türkiye'ye karşı ve herkesi İngilizlerden yana çevirebileceğini; böylece İngilizlere, Türklere karşı olan plânlarını uygulamak fırsatının verilebileceğini; sonra Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye karşı olan niyetini öğrenmeden davranmanın hatalı olacağını bildiriyordu. Mustafa Ke-

⁶⁰ Kilikya savaşıyla ilgili olarak bkz. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. 1.

⁶¹ FO/4970/E 16342, Gizli Siyasî Rapor, 13. 12. 1920.

⁶² FO/4162/E 13585, İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkilisi R. Mc. Donell'in derkenarı, "Ermenistan ve Kafkasya", Londra, 29. 10. 1920.

⁶³ FO/4964/E 14793, İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 515, Tiflis, 20. 11. 1920.

mal'e göre, Türklerin o sırada Ermenilere saldırmaktan kaçınmaları, ama Sovyet İslâm devletlerinin milis kuvvetlerini, bu denli saldırılarda bulunmak üzere gizlice takviye ederek kıskırtmak gerekiyordu⁶⁴.

Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'un, ileride Sevr'de Osmanlı yönetimine zorla kabul ettirilecek barış antlaşması koşullarını, vaktinden önce 13 Mayıs'ta Yunan Millet Meclisinde açıklaması⁶⁵ ve 28 Mayıs'ta Ermeni yönetiminin, Türkiye'nin Doğu illerini ilhak edeceğine dair "Türkiye'ye karşı âdeta bir savaş ilânı" olarak nitelenen⁶⁶ bir bildirme yayınlaması üzerine Kâzım Karabekir, 30 Mayıs'ta yeniden Ankara'ya başvurarak, Ermenilere karşı harekete geçmek önerisini tekrarlıyor, ama bu konuda hâlâ gönülsüz davranan Mustafa Kemal, Bolşeviklerle ilişkilerin biçimi henüz bilinmediğinden ve Türk askerî gücü yeterli olmadığından, Karabekir'in önerisini onaylamıyordu. 4 Haziranda Kâzım Karabekir, seferberlik ilân etmek için izin istiyor; bu kez dileği yerine getiriliyor; üç gün sonra Erzurum, Erzincan ve Van'da seferberlik ilân ediyordu⁶⁷. Ama Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, 16 Haziranda gönderdiği bir nota ile, Ermenilere karşı harekâta geçilmesini onaylamıyarak arabuluculuk önerisinde bulununca, Kemalistler, o sırada Kars'dan Ankara'ya gitmekte olan Bolşevik diplomatik kurulunun Ankara'ya ulaşacağı güne dek askerî harekâtı ertelemek kararını alıyorlardı⁶⁸.

⁶⁴ M. Kemal'den K. Karabekir'e kapalı telyazısı, Ankara, 6. 5. 1920. TİTE Arşivi, Belge No. 132/19543; ATTB, s. 318; Karabekir, s. 707-708.

⁶⁵ *Praktika Tis Vulis*, 13. 5. 1920. s. 1-9; FO/5256/E 5459, İngiliz ortaelçisi Lord Granville'den Lord Curzon'a yazı, Atina, 14. 5. 1920.

⁶⁶ Kazemzadeh, s. 286.

⁶⁷ Cebesoy II, s. 92; Goloğlu, s. 280-283.

⁶⁸ TİTE Arşivi, Belge No. 132/19543, s. 34; ATTB, s. 339-340; FO/5171/E 12291, İngiliz Gizli İstihbarat Raporu No. 84, 1. 9. 1920; BMM. ZC., C. 3, s. 185-190. Mustafa Kemal'in, Gürcü ve Ermenilerin Doğu'da Müslüman halka karşı giriştikleri davranışlara karşılık, Doğu savaş kesimindeki Türk ordusunun hareket-sizliğinden yakınan Erzurum milletvekillerinden Durak, Süleyman, Necati ve Hüseyin Avni Bey'lerle Oltu milletvekili Yasin Bey'in eleştirilerine 14.8.1920'de BMM'de verdiği karşılık. Feridun Kandemir, 1920 Mayıs'ında Ermenilere karşı harekete geçmediklerinden ötürü Kemalist önderleri eleştirir. Kandemir I, s. 41-42 ve 44; ayrıca bkz. FO/4970/E 16342, Tiflis'deki Kemalist temsilcisi Kâzım Bey'in basına verdiği demeç. Ali Fuat Cebesoy'a göre, Ermenilere karşı 5 ay önce harekete geçilse, durum Türkler için daha iyi olacaktı, çünkü Bolşevikler, İngilizlerle bir anlaşmaya varmaya çalışırken, Türklerin Batı savaş kesimi takviye edilecek ve Bekir Sami'nin

Bu arada, Ermenilerin Müslümanlara karşı giriştikleri kırım davranışları dayanılmaz bir kerteğe geliyordu. Haziran ayında Oltu ilçesini istilâ eden Ermeniler, Türk halka ezgi yapıyor; Kemalistleri âdeta savaşa kışkırtıyorlardı⁶⁹. BMM yönetimi Dışişleri Bakanlığı, 7 Temmuzda Ermenilere kesin süreli bir öneri (ültimeatom) göndererek, Brest Litovsk ve 1918 Batum Antlaşmaları gereğince Türkiye'nin bir parçası ilân edilen Oltu'nun ivedilikle boşaltulmasını talep ediyor; bu antlaşmalardan doğan anlaşmazlıkların "hak ve adalet" ilkelerine göre, barış yoluyla çözümlenmesi gerekirken, bu Ermeni saldırganlığının, Türklerin Ermenistan'la komşu olarak dostça ve iyi ilişkiler sürdürmek yönündeki dileğine aykırı ve "itiraz götürmez Türk haklarına karşıt yandaşlık" olduğunu bildiriyor; Ermeni ordusunun ivedilikle Oltu'dan çekilmesi buyruğunu tekrarlıyordu⁷⁰. Buna Ermenistan Dışişleri Bakanı adına karşılık veren M. Terakopian, Osmanlı yönetimi adına imzalanan Brest Litovsk ve Batum Antlaşmalarını Ermenistan'ın tanımadığını, çünkü birinci antlaşmayı imzalamadığı gibi ikincisini onaylamadığını; Ermeniler Türkiye ile ve diğer tüm uluslarla iyi komşuluk ilişkileri kurmak dileğinde olmakla birlikte, her ulusun "tarihî, etnografik ve ekonomik haklarını" görüşmelerde esas olarak tutmak gereğini duyduklarını; dolayısıyla Türkiye'deki "Ermeni ili üzerindeki itiraz götürmez haklarından" vazgeçemeyeceklerini; Oltu ilçesinin Ermeni Cumhuriyetinin "kesin bir parçası" olduğunu ve Türk ordusunun bu ilçede saldırgan davranışlarda bulunmasına izin verilmeyeceğini bildiriyordu⁷¹.

imzalamaya çalıştığı Türk-Sovyet dostluk antlaşması, Ermeni sorunu yüzünden ertelenmiyecekti. Cebesoy II, s. 100. Enver Paşa da 7. 9. 1920'de Bakü'den Kâzım Karabekir'e gönderdiği kapalı telyazısında, kış gelmeden Ermenilere karşı harekete geçilmesini salık veriyor, şöyle diyordu: "Bu askerî harekâta daha önce başlamalı ve Ermenilerin daha güçlü bir duruma gelmelerini önlemeliydiniz. Bunu Kızıl Ordu onaylamasa bile, ordunuzu harekete geçirerek, Rusların bile tanıdığı sınıra kadar ilerlemeliydiniz" diyerek, Brest Litovsk Antlaşmasını kastetmek istiyordu. Karabekir II, s. 40-41.

⁶⁹ Erivan yönetiminin ilk Başbakanı Kachaznuni'nin demeci: bkz. Papazian, *Patriotism Perverted*, Boston, 1924, s. 41.

⁷⁰ FO/4959/E 11703, BMM Dışişleri Balanlığından Erivan yönetimi Dışişleri Bakanlığına nota, Ankara, 8. 7. 1920.

⁷¹ FO/4959/E 11868, Erivan Dışişleri Bakanlığı sorumlusu M. Terakopian'dan BMM Dışişleri Bakanlığına yazı, Erivan, 28. 7. 1920.

Ermeniler, Oltu ilçesinden çekilmemekle kalmıyor, Türkiye'nin Doğu illerini de istilâya hazırlanıyorlardı. İstilâ plânlarıyla uğraşırken, Erivan yönetiminin eski Cumhurbaşkanı M. Hatissiyân, çeşitli Ermeni toplumlarından 20 milyon dolarlık bir kredi sağlamak amacıyla, Erivan yönetiminin resmî ve yetkili temsilcisi olarak Avrupa başkentlerini geziyordu. Sağlanacak paranın yarısı, Türkiye'nin Doğu illerini işgalde gerekli askerî masrafları karşılamada kullanılacaktı. 19 Temmuzda Londra'da, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası yetkililerinden D. G. Osborne'la görüşürken, Türk illerini ivedilikle işgal etmesi için Ermenistan'a yetki verilmesini; Ermeni ordusu, Yunanlıların Anadolu'da askerî harekâta geçtikleri o sırada derhal ilerlerse ve Trabzon'daki İngiliz donanması yardımcı olursa, Türklerin ciddi direnişte bulunmalarına fırsat verilmeden büyük bir başarı sağlanması olasılığında söz ediyordu. O sıralarda bir Ermeni saldırganlığını, "sonuçları belirsiz, dilenmeyen, düşüncesiz davranış" olarak niteliyen İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Türklerin Ermenilere karşı Kilikya'da misilleme davranışlarında bulunmalarından korkarak, Hatissiyân'ın önerisini desteklemiyordu. Sonra Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un, Ermenistan'ın sınırları konusunda henüz bir karara varmadığı sırada Doğu illerini işgale kalkışmak, vaktinden önce bir davranış olacaktı⁷². İngiltere'nin bu Ermeni macerasını onaylamamasının önemli bir nedeni daha vardı (ama Lord Curzon bunu açıklamıyordu): Osmanlı murahhasları, barış antlaşmasını Sevr'de imzalamaya hazırlanıyorlardı; dolayısıyla bu Ermeni davranışı, barış plânlarını altüst edebilirdi.

Türlere karşı İngilizlerin desteğini kazanamıyan Ermeniler, bu kez Ermeni koruyucusu kesilen Birleşik Amerika'nın yerini almaya çalışan Sovyet Rusya ile düzen çevirmeye başlıyorlardı. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, 20 Temmuzda Ermenistan Dışişleri Bakanı H. Ohanciyân'a gönderdiği yazıda, Sovyet Rusya'nın Ankara yönetimiyle kurmaya çalıştığı dostluk ilişkilerinin başlıca amaçlarından birinin, Anadolu'da Ermeni halkı için yeterli toprak sağlamak olduğunu ve Sovyet temsilcisi M. Legrand'ın bu konuda Ermeni ileri gelenleriyle görüşmelerde bulunmak üzere Erivan'a gönderileceğini

⁷² FO/4958/E 9127, Ermeni önderlerinden Hatissiyân'ın İngiliz Dışişleri Bakanlığı sorumlusu D. G. Osborne'la yaptığı görüşme, Londra, 19. 7. 1920.

bildiriyordu⁷³. Bu sorunu pazarlık konusu yapmak isteyen Ermenistan Dışişleri Bakanı Ohancıyan, 27 Temmuzda Çiçerin'e verdiği karşılıklı, Sovyet Rusya'nın Ermenilere vermek istediği içten güvencenin gerçekte haklı gösterilemeyeceğini, çünkü Türk ulusal yönetiminin, Ermenilerce "yıkıcı" olarak nitelenen Brest Litovsk Antlaşmasına dayanarak, Ermeni ordusunun Oltu ilçesinden çekilmesini istediğini bildiriyor; ama Rusların düşmanlığını kazanmak istemediğinden, onlarla "içten görüşmelerde bulunmak üzere" bir Ermeni kurulunun görevlendirilmiş bulunduğunu ekliyordu⁷⁴.

Sovyet yönetimi, Kemalistlerin Ruslardan önce davranarak Ermenistan'ı işgal etmelerine fırsat vermemek amacıyla, Erivan yönetimiyle bir anlaşmaya varmak yönünde meydana gelen tek fırsattan yararlanarak, Ermeni yönetimini memnun eder düşünceyle, bu yönetim temsilcileriyle 10 Ağustosta bir anlaşma imzalıyor; Kemalist Türkiye ile Sovyet Azerbaycan arasında bulunan Nahcivan'ı ve Culfa'dan Şahtahtı'ya değin uzanan demiryolunu Ermenilere bırakıyordu. Sovyet yönetiminin bu davranışı Kemalistleri gücendiriyordu, çünkü Türkiye ile Rusya arasında bulunan ve Azerbaycan'dan geçen yolu tıkıyor; Sovyetlerin Türkiye'ye etken olarak askeri yardımda bulunmaları imkân ve umudunu ortadan kaldırıyor.

Türk ulusal önderlerinin de bu kez anladıkları gibi, Ermeni sorunu ancak Daşnak yönetimini baş eğici duruma getirecek askeri bir harekâtle çözümlenebilirdi. Ama böyle bir harekâtı başlatmakla suçlanmayı dilemediklerinden, ilk davranışın Ermenilerden gelmesini bekliyorlardı. Çok geçmeden bekledikleri oluyor: Ermeniler, Rusların kendilerine gösterdikleri hoşgörüden cesaret alarak, 24 Eylülde Kötök ve Bardiz ilçelerinde saldırıya geçiyor, kısmen başarı sağlıyorlardı. Dört gün sonra General Karabekir komutasında karşı saldırıya geçen Türk ordusu, Sarıkamış'ı alıyor; 30 Eylülde Oltu ve Ardahan arasındaki Merdenek kasabasına giriyordu⁷⁵.

Türk-Ermeni savaşı sürerken Kemalistler, Daşnakların bu saldırganlıktan sorumlu olduklarını; Müslüman halka her türlü ezgi

⁷³ FO/4958/E 10378, Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'den Ermenistan Dışişleri Bakanına telyazısı, Moskova, 20. 7. 1920.

⁷⁴ A. g. e. Ermenistan Dışişleri Bakanı Ohancıyan'dan Çiçerin'e nota, No. 4472, Erivan, 27. 7. 1920.

⁷⁵ *Söylev* II, s. 338; *Speech*, s. 417

ve işkence yaptıklarını; İtilâf devletlerinin elinde alet olduklarını; Türk Doğu Ordusunu uğraştırmak ve başka yerlerde kullanılmasına engel olmakla Yunanlılara yardımcı olduklarını; Sevr Antlaşması gereğince hak iddiasında buldukları Doğu illerini istilâ ederek, Basra'dan Karadeniz'e kadar uzanacak ve İtilâf devletlerinin etkisi altında olacak büyük bir Ermenistan kurarak, Yunanlıların Batıda oynadıkları rolü Kafkasya, Doğu Anadolu ve İran bölgelerinde oynamak fırsatını kolladıklarını; dolayısıyla BMM yönetiminin, kış gelmeden Daşnaklara bir ders vererek Türk topraklarını istilâ umutlarını suya düşürmekten başka çıkar yolu olmadığını o sıralarda Moskova'da bulunan Türk kurulu başkanı ve Dışişleri Bakanı Bekir Sami aracılığıyla Sovyet önderlerine bildiriyor; Ermenilere karşı girişilecek mücadelede Moskova'dan yardım dileyor ve Daşnakların yenilgiye uğratılmalarından sonra, Ermenistan'da, Türkiye ve Sovyet Rusya ile iyi ilişkiler kurulmasına önem verecek "aklı başında bir yönetimin" işbaşına geçmesi umudunu beyan ediyordu⁷⁶.

Ankara'nın bu diplomatik davranışına Erivan yönetimi iki türlü tepki gösteriyordu: 1. Londra'daki Ermeni temsilcisi M. Taftacıyan'a, Doğu savaş kesimindeki Ermeniler üzerinde Türk baskısını hafifletmek amacıyla, Batı savaş kesimindeki Yunan ordusunun Türkler üzerinde baskı kullanması için ivedilikle Yunan Başbakanı Venizelos'a başvurmasını öneriyor (ama bunda başarı sağlıyamıyordu)⁷⁷; 2. Türk ilerlemesini durdurması için Moskova'ya başvurarak Türkleri saldırganlıkla suçluyor; bir Sovyet elçisinin dostluk ilişkileri kurmak amacıyla görüşmelerde bulunmak üzere Erivan'a ulaşacağı bir sırada, "Rusya'nın bağlaştığı" bulunan bir ülkenin ordusunun düşmanca davranışlara başladığını, bu yüzden Ermenilerin, Rusların dostluk gösterilerinden kuşkulandıklarını bildiriyor; Moskova, "Türk saldırganlığını" durdurur ve Türk ordusunun eski sınırlara dönmesini sağlarsa, iki ülke arasındaki barış görüşmelerinin sükûn içinde ve daha içten yapılmasına yardımcı olacağını ekliyordu⁷⁸. Moskova buna verdiği karşılıkta, Sovyet yönetiminin Türk

⁷⁶ Mustafa Kemal'den Bekir Sami'ye kapalı telyazısı, Ankara, 6. 10. 1920. *Söylev* II, s. 338-340; *Speech*, s. 417-419; *Cebesoy* II, s. 92-93.

⁷⁷ Erivan yönetiminden M. Taftacıyan'a kapalı telyazısı, 30. 9. 1920. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri aracılığıyla 2. 10. 1920'de Lord Curzon'a iletildi. FO/4960/E 12108.

⁷⁸ Ermeni Dışişleri Bakanı Ohancıyan'dan Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'e kapalı telyazısı, Erivan, 30. 9. 1920. *Cebesoy* II, s. 93-94.

ilerlemesini durdurabileceğini ve gerekirse, Türkiye'deki "Ermeni topraklarının" bir kısmının boşaltılmasını sağlayabileceğini, ama Erivan yönetiminin Sevr Antlaşmasından vazgeçerek, Sovyetlerin İtilâf devletlerine karşı Mustafa Kemal'e yardım gönderebilmeleri için, Şahtahtı-Nahcivan demiryolunu geçici bir süre ile geri vermeleri gerektiğini bildiriyordu ⁷⁹.

Ermeni Daşnak önderleri, bu Rus önerisine uyacakları yerde, İtilâf devletleriyle düzen çevirmeyi sürdürüyor; Erivan'daki İngiliz temsilcisine Sovyet önerileri hakkında tam bilgi veriyorlardı. Tiflis'deki İngiliz temsilcisi Albay Stokes, Rusların blöf yaptıklarını öne sürerek, Ermenileri, tüm halkı silâh altına çağırmaya üsteliyor; Gürcistan yönetiminin Ermenilere elden gelen her yardımı gizlice yapacağını; durum tehlikeli bir kerteğe gelince, Ermenilerden yana savaşa gireceğini bildiriyordu. Öte yandan Lord Curzon'a başvuran Albay Stokes, İngiliz yönetimini, daha önce önerdiği gibi 20.000 sterlin sağlamaya ve Dağıstan'la Kafkasya'da yaşayan ama Sovyet yönetiminden memnun olmayan Müslüman halk arasında bir isyan başlatmaya çağırıyor; bu çağırısı etkisiz kalıyordu ⁸⁰.

Böylece, Ermenistan'la Gürcistan arasında askerî bir pakt imzalama çabaları olumlu bir sonuç getirmiyordu çünkü Gürcistan, Ermeni sorununu desteklemek amacıyla savaşa girerse, halkın bu davranışı desteklemeyeceğini; Türkleri gücendirerek Gürcistan'daki büyük İslâm toplumu arasında isyan çıkmasına yol açacağını ve o sıralarda ticaret maksatları için Azerbaycan ve Sovyet Rusya ile yapmakta olduğu görüşmeleri tehlikeye düşürmüş olacağını anlı-

⁷⁹ FO/4964/E 14902, Moskova'daki Ermeni temsilcisi M. Egiazariants'dan Ermeni yönetimine kapalı telyazısı, 5. 10. 1920.

⁸⁰ FO/4961/E 13011, DBFP 1/XII, s. 638, Erivan'daki İngiliz temsilcisinden Albay Stokes'a (Tiflis) kapalı telyazısı, 13. 10. 1920. Dağıstan'da Bolşeviklere karşı yapılan bu kıskırtmalara BMM yönetiminin Dışişleri Bakanı Bekir Sami'nin de adı karıştırılmıştı. Bakü Kongresine katılan Türk temsilcilerinden Dr. İbrahim Tali, raporlarından birinde şöyle der: "Tiflis'deki diplomatik temsilcilerimizin dairesi, Kuzey Kafkasyalı, Polonya'lı ve Azerbaycan'lı karşıcıl ihtilâlcilerin toplandıkları bir merkez haline geldi. Diplomatik temsilcilerimizin dostluk bağları kurmaları gereken ülkelerde karşıcıl ihtilâlcileri desteklemelerinin kendi görevleriyle ne dereceye kadar bağdaştığını anlıyamıyorum". Çiçerin de 1928'de Moskova'da Türkiye Büyükelçisi olarak görev gören Tevfik Bıyıklıoğlu'na, Bekir Sami'nin 1920 Eylülünde Kafkasya'da, özellikle Dağıstan'da Sovyet Rusya'ya karşı başlatılan bazı hareketlere katıldığını bildirmişti. Bıyıklıoğlu I, s. 68-70; Tevetoğlu, s. 358.

yordu⁸¹. Esasen Kemalistler, 9 Ekimde Gürcistan'a başvurarak, iki ülke arasında dostluk ilişkileri kurulmasını; aralarında askıda kalan herhangi bir sorunun dostça çözümlenmesini öneriyor, Ermenistan'a saldırıların nedenlerini anlatmaya çalışıyorlardı. Buna verdiği karşılıkta Gürcistan yönetimi önce kaçamak yapıyor, sonra da kendisine saldırılmıyacağına, Batum ve Ardahan illerini kapsamak üzere iki ülke arasındaki sınırın yeniden çizileceğine dair Kemalistlerden güvence istiyordu⁸². Kemalistler, istenilen güvenceyi 21 Ekimde veriyor; dost ve güçlü bir Gürcistan görmeyi yeğ tuttuklarını bildiriyor; aynı zamanda, Gürcistan yönetimiyle görüşmek üzere Albay Kâzım'ı Tiflis'e temsilci atıyorlardı⁸³. Ermenilerin başına gelen akıbetten kaçınmak ve bağımsızlığını sürdürmek isteyen Gürcistan, daha önce verdiği söze karşın Ermenilere açıktan açığa yardımda bulunamıyordu⁸⁴.

Ermenilerin tek umudu Gürcistan değil, Sovyet Rusyaydı. 22 Ekimde Moskova'ya gönderdikleri notada, Erzincan'dan geçen ve Trabzon'dan Harput'a kadar uzanan bir hattı Ermenistan'ın Batı sınırı olarak talep ediyorlardı⁸⁵. Bakü ve Moskova'da yüksek katlarda çalışan Ermeni komünistlerinin, Ermeni basınıyla işbirliği yaparak, Türklere karşı ve Ermeni sorunundan yana sürekli çalışmaları yüzünden bu kez Moskova, Ermeni sorununa fazlasıyla sempati göstermeye başlıyordu. Komünist Ermeni önderleri, Kemalistlerin şövenistlikle davranarak, Azerbaycan'daki karşıcıl ihtilâli kıskırttıklarına ve Azerbaycan'la birleşerek, Ermenistan'ı ortadan kaldırdıktan sonra Batum'u işgal edeceklerine Moskova'yı inandırıyor; Gürcistan'la Ermenistan'ın, Türkiye ile Azerbaycan arasında bir barikat olarak tutulmalarının önemine değiniyorlardı. Bunun üzerine

⁸¹ FO/4970/E 16342, gizli siyasî rapor, 13. 12. 1920.

⁸² Tengirşenk, s. 185 ve 188.

⁸³ FO/4948/E 15488, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 552, Tiflis, 5. 12. 1920.

⁸⁴ FO/4962/E 13727, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 458, Tiflis, 28. 10. 1920. Albay Stokes, Gürcistan'ın Ermenistan'a yardım edeceğini Gürcü önderlerden M. Ghambashidje'den öğrenmişti. FO/4960/E 12566, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 425, Tiflis, 4. 10. 1920.

⁸⁵ FO/4161/E 13312, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 448, Tiflis, 22. 10. 1920.

harekete geçen Ruslar, Tiflis'de yayımladıkları bir genelgede⁸⁶, "Türk saldırganlığıyla" bir ilişkileri olmadığını; "Ermenistan halkına karşı dostça duygular beslediklerini" açıklıyor; aynı zamanda, 9 Kasım'da Ankara'ya varan ilk resmî Sovyet kurulunun geçici başkanı Üpmal Angarskii aracılığıyla, Türklerin Ermenistan'da ilerlemelerini durdurmalarını dileyerek, iki ülke arasında yeniden arabuluculuk önerisini öne sürüyorlardı. Ermenistan sorunuyla ilgili olarak, Türk-Rus ilişkileri o kadar bunalımlı bir kerteğe gelmişti ki, Moskova'daki Bolşevik önderleri, "her an savaşa girmeye zorlanabiliriz" biçiminde söz ediyor⁸⁷, Batılı siyasi çevreler ise, Türkiye ile Rusya'nın arasının ciddi olarak açıldığına inanıyorlardı⁸⁸.

Tiflis'deki İngiliz temsilcisi Albay Stokes, 6 Kasım'da Lord Curzon'a gönderdiği kapalı telyazısında, Türklerin Ermenistan'ı "istilâ" etmeleri sonucunda Orta Doğu'daki durumun değiştiğini; Kemalistlerin Azerbaycan'ı kendi kontrollerine almak amacını güttüklerini, ama Bolşeviklerin buna engel olmaya çalışacaklarını, dolayısıyla iki ülke arasında ayrılık tohumları serpileceğini; Ruslara karşı Türklerin dostluğunu kazanmak zamanının geldiğini ve İtilâf devletleri, Türkiye'de Yunan yayılmasını destekleyen siyaseti bir yana bırakmakla bu dostluğu sağlayabileceklerini, böylece tüm İslâm dünyasını kendilerinden yana çekebileceklerini bildiriyor; Mustafa Kemal'le ilişki kurmayı öneriyor, ama önerileri kabul edilmiyordu⁸⁹.

İngiltere'de çıkan *Manchester Guardian* gazetesinin muhabiri Leese de, 13 Kasım'da, Kemalist Türkiye'nin yardımıyla Müslümanlar arasında Bolşevik Ruslara karşı bir genel isyanın kışkırtılması olasılığına değinerek, Albay Stokes'un önerilerine benzer öneride bulunuyor, ama önerisi etkisiz kalıyordu⁹⁰. Oysa Kemalistlerin Er-

⁸⁶ Rusların bu genelgeyi Tiflis'de yayınlamalarının bir nedeni vardı: o sıralarda Bolşevik Rusya ile Kemalist Türkiye arasında, Daşnak Ermenistan ve Menşevik Gürcistan'a karşı gizli bir antlaşma imzalandığına dair Tiflis'de söylentiler dolaşıyordu.

⁸⁷ Carr III, s. 295-296.

⁸⁸ FO/4962/E 13811, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası yetkililerinden D. G. Osborne'nun derkenarı, Londra, 8. 11. 1920.

⁸⁹ DBFP 1/XIII, s. 170, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 480. Tiflis, 6. 11. 1920.

⁹⁰ FO/4976/E 14159, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 491, Tiflis, 13. 11. 1920.

menistan içerilerine değin ilerlemelerini, Gürcistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Müslümanları heyecanla izliyordular⁹¹.

Takviye edilmek üzere bir aydan beri Sarıkamış-Laloğlu-Merdenek hattında duran Türk ordusu, 28 Ekimde Kars savaş kesiminde yeniden harekâta geçiyor⁹², Ermeni gücünü Kars'ın iç kalelerine çekilmeye⁹³ ve 30 Ekimde, hiç direnmeden, tüm Kars şehrini Türklere bırakmaya zorluyordu. Kars savaşı sırasında Kemalistler, Bolşevik eğilimi göstererek Kars kalesini hiç direnmeden kendilerine teslim eden iki Ermeni taburunu tutsak etmişlerdi⁹⁴. Avrupa'da en güçlü ve en modern istihkâmlara sahip bulunan Kars kalesi, Ermenilerin savunma sisteminin anahtarıydı. Kalede çeşitli çapta 700 top ve çok sayıda mermi bulunuyordu⁹⁵.

O sırada Oltu, Merdenek ve Kars, Türk işgali altındaydı. Türk ordusu Gümrü'ye saldırıyor, Ermenistan'ın başkenti Erivan'ın yakınlarına dek sokuluyordu. Kesin bir yenilgiyle karşı karşıya kalan Ermeni yönetimi, daha fazla kayıp vermemek amacıyla, 6 Kasımda Türklere başvurarak bir bırakışma imzalamayı dileyor; ertesi gün Gümrü'de bir bırakışma imzalanıyordu. Bırakışma koşulları kısaca şöyle idi: Ermeni ordusu Gümrü'yü boşaltarak Arpaçay ırmağının 15 kilometre Doğusuna çekilecek; barış görüşmeleri sırasında Türk ordusu Gümrü kalesini, demiryolunu ve şehrin 10 kilometre derinliğinde çevresini işgal edecek, genel düzeni ve halkın güvenliğini güven altına alacak⁹⁶.

⁹¹ FO/6497/E 135, İngiliz gizli istihbarat raporu, 2. 12. 1920.

⁹² *Söylev* II, s. 339; *Speech*, s. 418.

⁹³ FO/4962/E 13646, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı, No. 462, Tiflis, 30. 10. 1920. Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden D. G. Osborne, 4. 11. 1920'de belgeye şu derkenarı ekliyordu: "Ermeniler, eğitilmiş ve silâhlendirilmiş güçleriyle, kuvvetli ve modern istihkâmları olan Kars'ı, hoşnutsuz ve kötü disiplinli Kemalist gücüne karşı tutamazlarsa, ne koşullarla olursa olsun, en erken vakitte bir anlaşmaya varmalıdırlar... Yalnız Bağlaşık yardımıyla varlıklarını sürdüremezler". A. J. Tilley ise şunu ekliyordu: "Türklere Ermeniler arasında imzalanacak bir anlaşma, İtilâf devletlerince tanınmayacaktır".

⁹⁴ FO/4966/E 15522, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a yazı No. 2/2 (126), Tiflis, 22. 11. 1920.

⁹⁵ FO/4962/E 13727, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 458, Tiflis, 28. 10. 1920.

⁹⁶ *Nutuk*, s. 305; *Speech*, s. 418; Cebesoy II, s. 93-95; Bayur, s. 65 ve III, s. 146; FO/4962/E 13960, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a açık telyazısı No. 487, İstanbul, 9. 11. 1920; FO/5172/E 15365, İngiliz gizli istihbarat raporu No. 94, 13. 11. 1920.

BMM yönetimi Dışişleri Bakan vekili Ahmet Muhtar, 10 Kasım'da Kâzım Karabekir aracılığıyla Ermeni yönetimine şu barış koşullarını gönderiyordu: 1. Türk-Ermeni sınırının saptanması: Halk, Bolşeviklerle Wilson'un ilân ettiği "ulusların kendi kaderlerini bizzat tayin etmeleri" (self-determinasyon) esasını kapsıyan uluslar ilkesi gereğince, kendi siyasî geleceğini bir plebisitle bizzat tayine çağrılacak. (Erivan yönetiminin, Batı ve özellikle İngiliz emperyalistlerine hoş görünmek için bu çözüme karşı çıkmasından korkulur); 2. Türkiye, komşu soyun özgür olarak güvenlik içinde gelişmesi ve Ermenistan'ın ekonomik kalkınması için her türlü yardımda bulunacak; 3. Yanlar, yurttaşlarının ve mallarının bir yerden diğer bir yere taşınmalarına izin verecek; 4. Türkiye, genel savaş sıralarında kendi topraklarından göç eden Ermenilerin yurtlarına dönerek yerleşmelerini ve uygar ülkelerdeki azınlıklara tanınan haklardan yararlanmalarını kabullenecek; 5. Türkiye, kendi güvenliği için Ermenistan'ın fiilî güvence vermesini talep eder⁹⁷.

Ankara'nın Ermenilere kabul ettirmek istediği bu barış koşulları, Kemalistlerin o sıralarda Ermenilere karşı besledikleri kuşkuyu açıkça yansıtıyordu. Ankara, Ermenistan'ın barış dileğinde bulunmasını, Doğu ve Batı dünyasından ayrı düştüğü bir sırada başına gelen felâketi geçici bir süre için savuşturmak amacına atfediyor; Ermenistan ayakta kaldıkça Türkiye'ye karşı Batı'nın beklisi olmayı sürdüreceğine, Ermenilerle basit bir barış antlaşması imzalayarak geri çekilmemek gerektiğine, Ermeni'erin etkisiz bir duruma getirilmeleri gereğine inamıyor; bu nedenle Ermeni ordusunun terhis edilerek silâhlarının alınmasını; yeniden askeriye yaptırmasının önlenmesini; demiryollarının kontrolünü ve azınlıkta olan Müslümanların haklarının korunması özürüyle tüm Ermenistan'ın askerî işgalde tutularak, Türkiye'yi Azerbaycan'a bağlayan demiryollarının Türklerin elinde bulundurulmalarını; silâhlarının bir an önce ellerinden alınmalarını; oradaki Türklerin silâhlandırılmalarını; Doğu ile Batı'yı bağlayacak ve Azerbaycan'ı bağımsız bir Türk yönetimi biçimine koyacak ulusal bir güç kurulmasına çaba harcanmasını salık veriyordu⁹⁸.

⁹⁷ FO/4966/E 15522, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a yazı No. 2/2 (126), Tiflis, 22. 11. 1920; Karabekir, s. 900; *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 74.

⁹⁸ Ahmet Muhtar'dan K. Karabekir'e kapalı telyazısı, Ankara, 8. 11. 1920. Karabekir, s. 901; Gönübol ve Sar, s. 23-24.

Ermeniler Türk barış koşullarını incelerken, 9 Kasımda Kâzım Karabekir onlara kesin süreli yeni bir öneri vererek, 24 saat içinde şu yeni koşulları kabullenmelerini talep ediyordu: çok sayıda silâh, mermi, taşıt aracı ve tren Kemalistlere teslim edilmeli⁹⁹; Ermeni ordusu, 7 Kasım 1920 tarihli bırakışmada saptanan hattın Doğusuna, Erivan-Gümrü demiryolu üzerindeki Aras istasyonundan, Gökçe Gölü'nün Kuzey-Batı kıyısına kadar uzanan hatta çekilmeli; Kemalistler, Gürcistan'dan Ermenistan'a silâh kaçırılmasını önlemek amacıyla, Gümrü-Tiflis demiryolu üzerindeki Sanain ve Karaklis karakollarını kontrollerine almalı. Ermeni yönetimi bu yeni koşullara karşı çıkıyor, bunları görüşmek üzere Gümrü'de bir konferans düzenlenmesini öneriyordu¹⁰⁰. Bu öneriyi kabullenmeyen Türkler, Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın iki ülke arasında arabuluculuk teklifinde bulunan Sovyet önerisini kabullenmemesinin ardından, 11 Kasımda yeniden ileri harekâta geçiyorlardı¹⁰¹. Amaçları, Erivan'ı işgal ederek Ermeni direnişine öldürücü bir darbe indirmektir; ama Ermeniler yeni bir bırakışma için yine Türklere başvuruyor; Türkler, Agin ve Anı'yı işgal ettikten sonra¹⁰² 18 Kasımda Ermenilerle yeni bir bırakışma imzalıyor; her iki yan, barış koşullarını görüşmek amacıyla Gümrü'de bir konferansa katılmayı kabulleniyordu.

Türk saldırısı sırasında Ermenistan'a Batı'dan pek az petrol ve silâh yardımı yapılabildiği. Ermeni propagandası, etrafa yaydıkları yalan haberler ve durmadan Batı'dan yardım ve sempati dilenmeleri, "önemli" saydıkları sorunlarına kötü etkide bulunuyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası yetkililerinden D. G. Osborne'nun 13. 10. 1920'de Londra'da bulunan Ermeni önderlerinden M. Aha-

⁹⁹ Mustafa Kemal, 3. 1 1921'de BMM'de yaptığı konuşmada şöyle diyordu: "... Ermenilerin henüz rengi, durumu ve amaçları tamamen gelişmemiştir. Böyle renksiz bir ulusun elinde silâhi buldukça, komşularına daima zararlı olur. Biz zarar görebiliriz. Ruslar da zarar görebilirler. Yanların çıkarlarını elde etmek için Ermenilerin ellerinden silâhlarını almak gerekir. Ermeniler komünist olmuşlarsa onların silâha ihtiyacı yoktur. Silâha ihtiyacımız var. Yenişimizin hakkı olarak Ermenilerin elindeki ek silâhları istiyoruz..." ASD I, s. 133-138.

¹⁰⁰ FO/4963/E 14431, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 493, Tiflis, 11. 11. 1920; *Hakimiyet-i Milliye* No. 74.

¹⁰¹ FO/4963/E 14293, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 497, Tiflis, 14. 11. 1920.

¹⁰² FO/4964/E 14568, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 512, Tiflis, 19. 11. 1920; Karabekir, s. 902.

ronian'a da bildirdiği gibi, Ermeniler, "kurt geliyor" diye o kadar haykırıyorlardı ki, sonuçta büyük bir felâkete uğradıkları zaman, onların sorununa kimse büyük ilgi veya sempati göstermedi¹⁰³.

Kemalistlerin Ermenistan'a karşı kazandıkları zafer, tüm Anadolu'da büyük sevinçle karşılanıyor; Albay İsmet Bey, 28 Kasım'da Kâzım Karabekir'e Eskişehir'den gönderdiği kapalı telyazısında:

"Doğu harekâtı bizi ve sorunumuzu yeniden diriltti. O kadar sıkılmıştık, o kadar daralmıştık ki, durumun nefes alacak kadar bir aralığa ihtiyacı vardı. Tanrının yardımıyla bunu sen başardın..." diyor;

Mustafa Kemal, bu büyük başarısından ötürü Karabekir'i kutluyordu¹⁰⁴.

25 Kasım 1920'de BMM adına Kâzım Karabekir'in ve Ermenistan adına M. Hatissiyân'ın¹⁰⁵ katıldığı, bir hafta kadar süren barış görüşmeleri sonunda, 2 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanıyordu. Antlaşmanın başlıca koşulları şunlardı: Türkler, daraltılmış sınırlar içinde Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyor; anlaşmazlık konusu olan Kars ili ve Sürmelirem ilçesinin geleceğinin üç yıl içinde yapılması gereken bir plebisitle kararlaştırılması, bu süre içinde karma Türk-Ermeni jandarmasının söz konusu yerlerde barış ve düzenden sorumlu olmasını kabulleniyor; Ermenistan, Sevr Antlaşmasını tanımayarak Avrupa'daki temsilcilerini geri çağırması ve İtilâf devletlerinin temsilcilerini, bu devletler Kemalîst Türkiye ile bir barış antlaşması imzalamıncaya dek, Erivan'a sokmamayı kabul ediyor; Ermeni ordusu 1.500 ere indiriliyor ama jandarma

¹⁰³ FO/4963/E 14103, D. G. Osborne - M. Aharonian görüşmesi, Londra, 13. 11. 1920.

¹⁰⁴ Karabekir, s. 905.

¹⁰⁵ M. Hatissiyân, Gümrü Konferansına girmeden önce, 18 Kasım'da İngiliz yönetimine başvurarak bu yönetimi, Türklerle yapılacak konferansa temsilci göndererek bundan doğacak barış antlaşmasını imzalamaya çağırıyor, ama Lord Curzon, 28 Kasım'da ona verdiği karşılıkta, İngiltere'nin, Kemalîstlerin yanlardan biri olacağı bir antlaşmayı imzalamayacağını, ama Ermenilerin böyle bir antlaşmayı imzalamalarına itiraz etmeyeceğini bildiriyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Ermenilerin Bolşevikler yerine Kemalîstlerle bir anlaşmaya varmalarını yeğ tutuyordu. FO/4964/E 14759, DBFP 1/XIII, s. 648-649, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 510, Tiflis, 18. 11. 1920 ve Lord Curzon'dan Albay Stokes'a kapalı telyazısı, Londra, 28. 11. 1920.

gücü sınırlanmıyor; Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı diğer devletlerle yaptığı tüm antlaşmalar kaldırılıyor; Türkiye'deki Ermenilerle Ermenistan'daki Müslümanların diğer yurttaşlar gibi eşit haklardan yararlanmaları; iki ülke arasında en erken vakitte diplomatik ilişkiler, telgraf ve telefon ulaşturmalarının kurulması; Türk koruyuculuğu altında yerel özerklik verilecek İtur ve Nahcivan illerinin ileride uluslar (self-determinasyon) ilkesine göre kendi kaderlerini yine kendilerinin bir karara bağlamaları; Ermenistan saldırganlığa uğrar ve yardım dilerse, Türkiye'nin ona askerî yardımda bulunması; Ermenistan'ın silâh ithal etmemesi; her iki yanın, birbirinden savaş tazminatı istememesi; Antlaşmanın bir aya kadar onaylanması; Türk ordusunun, Ermeni ordusunun Antlaşmada saptanan sayıya indirildiği oranda Ermeni topraklarını boşaltması kabulleniyordu¹⁰⁶.

Daşnak yönetimi antlaşmayı henüz onaylamadan, Bolşevikler Ermenistan'ı ele geçiriyorlardı. Erivan'da Vratziyan kabinesinin işbaşından çekilmesi üzerine, bir diktatör kesilen Ermeni önderlerinden Dro, askerleri zaten başkente yaklaşmakta olan Delican ihtilâl komitesiyle ilişki kurarak Ermenistan'da bir Sovyet yönetimi kurulmasına yardımcı oluyordu. Erivan'daki Sovyet temsilcisi Legrand, Ermenistan'ın bağımsız kalacağını ve Sovyet Rusya'nın ona Zangezür ve Nahcivan bölgelerini vereceğini yeni Ermeni yönetimine bildirerek güvence veriyor; Gümrü'de yapılan Türk-Ermeni görüşmelerine karışarak Kâzım Karabekir'in canını sıkıyordu¹⁰⁷.

Erivan'da kurulan Bolşevik rejimi, yeni Ermenistan'ın Sovyet patronlarını memnun etmeyen¹⁰⁸ Gümrü Antlaşmasına sert bir dille

¹⁰⁶ FO/6265/E 115, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 586, Tiflis, 27. 12. 1920; *Söylev*, II, s. 339; *Speech*, s. 418; Cebesoy II, s. 93-95; Karabekir, s. 902; Bayur, s. 65 ve III, s. 196; Aydemir II, s. 432; Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar, 1130-1920 ve Lozan Muahedesi*, İstanbul, 1934, s. 281-282. Gümrü Antlaşması, Kemalistlerin imzaladığı uluslararası ilk antlaşmaydı. Davison, s. 187. Antlaşmanın Ermeni kaynaklarına dayanan metni için bkz. A. Poidebard (ed). *La Transcaucasie et la République d'Arménie dans les textes diplomatiques, 1919-1921*, Paris, 1924, s. 56-58; ayrıca bkz. Gotthard Jaeschke, *Die türkische-armenische Grenze un der Friedensvertrag von Gumru (Alexandropol)*, 1932, Sprachen XXXV, s. 167-171, 173-176; Kazemzadeh, s. 289.

¹⁰⁷ FO/4965/E 15290, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 544, Tiflis, 3. 12. 1920; a. g. e. E 15237; *Times*, 12. 4. 1920, "Ermenistan'ın Bölünmesi" başlıklı yazı; FO/6497/E 477, İngiliz gizli istihbarat raporu, 16. 12. 1920; BMM. ZC., c. 7, s. 148.

¹⁰⁸ Çiçerin'in 6. 12. 1921 tarihli *İzvestiya*'da çıkan yazısı, Carr III, s. 297; Papazian, s. 74-77.

karşı çıkıyor, bu Antlaşmanın Ermenistan'ı Türklerin koruyuculuğu altına getirdiğini öne sürüyorlardı¹⁰⁹. Bolşevik Ermenistan'ın Dışişleri Bakanı Behzadiyan, 10 Şubat 1921'de BMM yönetimi Dışişleri Bakanı vekili Ahmet Muhtar'a gönderdiği yazıda, Kemalist Türkiye Gümrü Antlaşmasından vazgeçerse, "Batı Emperyalizmine karşı açtığı ulusal kurtuluş mücadelesinde" Sovyet Ermenistan'ın ona yardımcı olabileceğini; askıdaki tüm sorunların yakında Moskova'da yapılacak bir konferansta tatmin edici biçimde çözümleneceğine inandığını bildirerek, Türkleri, Gümrü ilçesindeki ordularını geri çekmeye ve Ermeni savaş tutsaklarını serbest bırakmaya çağırıyordu¹¹⁰. Buna karşılık veren Ahmet Muhtar, "İngiliz emperyalizminin uşakları olan" Daşnakların iktidardan düşürüldükleri haberine çok sevinen Türkiye'nin Gümrü Antlaşmasından vazgeçmesinin istenmesinin nedenini bir türlü kestiremediğini, çünkü bu antlaşma ile ancak Türklerin çoğunlukta oldukları ilçeleri geri aldıklarını bildiriyordu¹¹¹.

Bu ve benzer notalarla Ermeni sorunu sürdürülüyor; 1921 Martında Moskova'da yapılan Türk-Rus konferansında yeniden baş kaldırıyor, ama sınırlarının saptanması konusunda artık Ermenilere söz düşmüyor; tüm sorun, Moskova Antlaşmasıyla, Kemalistlerle Bolşevikler arasında çözümleniyordu¹¹². Kemalistler Ermenistan'ı ezerlerken, Amerika Cumhurbaşkanı Wilson, Sevr Antlaşmasına dayanarak, hattâ Ermenilerin bile istemediği Trabzon'un Batısındaki bölgeyi kapsamak üzere, Türkiye'nin Doğu illerinin büyük kısmını Ermenistan'a veriyordu. Ama Ermeniler, kendi varlıklarını sürdürececek direnme yeteneğini gösteremediler. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un da nitelediği gibi, Ermeni önderleri "değersiz kim-selerdi¹¹³." Erivan'da Amerikan yardımından sorumlu bulunan

¹⁰⁹ Eudin ve North, s. 110.

¹¹⁰ FO/6272/E 3389, M. Behzadiyan'dan Ahmet Muhtar'a yazı, Erivan, 10. 2. 1921; *Borba* No. 27, Tiflis, 5. 2. 1921; FO/6464/E 810, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 13, Tiflis, 14. 1. 1921. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası yetkililerinden D. G. Osborne belgeye şu derkenarı ekliyordu: "Bu, iki ülke arasındaki ayrılıkların artmasına yardımcı olabilir".

¹¹¹ *Borba* No. 27, Tiflis, 5. 2. 1921; FO/6464/E 595, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 3, Tiflis, 5. 1. 1921; Kazemzadeh, s. 292.

¹¹² Kazemzadeh, s. 293.

¹¹³ FO/4965/E 15131, Lord Curzon'un derkenarı, Londra, 5. 12. 1920.

Amerika Yüksek Komiseri Albay Haskell, Ermeni ulusundan “profesyonel dilenciler” olarak söz eder. Ona bakılacak olursa, Erivan Cumhuriyetinin sınırları dışındaki zengin Ermeniler, açlık çeken yurttaşlarına “on paralık” yardımda bulunmuyor; göçmenler için kurulan hastahaneleri işletmeye karşı çıkıyor; öte yandan ücretli Ermeni hastabakıcıları, hastahane malzemelerini çalarak satıyorlardı. Haskell, ayrıca şunları ekliyordu:

“(Ermeniler) hırsız, yalancı, tamamen alçalmış, kendi kendilerine yardım edemeyen, birbirlerine yardım etmek istemiyen ve her türlü şükran duygularından yoksun olan” kimselerdi.

Ermeni halkı arasında yurt duygusu olmadığı gibi, ülkede yönetici veya siyasi yeterli, gelişmek için para ve kaynak da yoktu.

Ermenilerin karakterini iyi bilen İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Lord Hardinge de, Albay Haskell’in bu görüşlerine katılıyor, “Ermenilerin karakterini iyi bildiğimden, onların bu biçimde nitelenmeleri beni şaşırtmıyor” diyordu¹¹⁴. Ermenilerin kendi yurtlarını kurtarmak için gerek Kemalistlere gerekse Bolşeviklere karşı etken bir mücadeleye girişmemiş olmalarına işte bu nedenlerden ötürü şaşmamak gerekir.

5. İkinci Moskova Konferansı ve Türk-Rus Dostluk Antlaşması:

Türk-Ermeni savaşının sonuna doğru Kemalistlerle Bolşevikler arasındaki ilişkiler âdeta kesilecek bir kerteğe geliyordu. Rusların görüşünce, Kemalistler can sıkıcı birçok davranışlarda bulunmuşlardı. Ruslar, Kemalistlerin Daşnak Ermenistan’a indirmiş oldukları büyük darbeden etkilenmekle birlikte, Polonya savaş kesimindeki askerî harekâtı bitirip, General Wrangel ordusunu yendikten sonra Ermenistan’ı bizzat işgal etmeyi tasarladıklarından, Türklerin bu davranışlarına çok kızıyorlardı. Kemalistlerin Kafkasya’da ivedilikle ilerlemeleri; Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’da onlara karşı gittikçe artan iyi duygular¹¹⁵, Bolşeviklerin sınırlarını bozuyordu. Kafkas-

¹¹⁴ FO/4960/E 12171, Albay Haskell’in İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden D. G. Osborne’la yaptığı görüşme, Londra, 29. 9. 1920; ayrıca bkz. Sonyel, *passim*.

¹¹⁵ FO/5172/E 16089, İngiliz gizli istihbarat raporu No. 96, 27. 11. 1920.

lardaki Daşnak önderleri ve Müslüman “zenginleri”, Türklerin Azerbaycan, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya’daki İslâm ülkelerini Bolşevik etkisinden uzaklaştırmak amacıyla, Bolşeviklere karşı İtilâf devletleriyle birleştikleri söylentilerini etrafa yayıyorlar; Kemalistler, bağımsız bir Azerbaycan devleti kurmak çabalarıyla ilişkin gösteriyorlardı. Bu ve benzer söylentiler, Bolşevik ihtilâl çevrelerinde Kemalistlere karşı kuşku yaratıyor¹¹⁶, onlarla kurulacak ilişkiler konusunda Bolşevik önderleri arasında görüş ayrılıklarına yol açıyordu. Stalin, İtilâf devletlerinin, sağa kayan Kemalistlerle düzen çevirmeye çalıştıklarından ve Kemalistlerin, “ezgi altındaki halklara ve kurtuluş sorununa hıyanet etmeleri, gerekirse İtilâf’dan yana geçmeleri olasılığından” söz ediyordu¹¹⁷.

1920 Kasımında Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos’un genel seçimlerde yenilerek Yunanistan’dan ayrılmasının ve Kral Konstantin’in Yunanistan’a dönmesinin hemen ardından, Sevr Antlaşmasının Türkiye’den yana değiştirilmesi için Fransız ve İtalyan çevrelerinde başlatılan mücadele; Kemalistleri İtilâf koşullarını kabule inandırmak amacıyla, Ahmet İzzet Paşa başkanlığında Anadolu’ya gönderilen kurul¹¹⁸; Kemalistlerin Kafkaslarda Gürcistan yönetimiyle yaptıkları temaslar; sonra yurda hıyanet ve derneklerle ilgili yasaları daha etkili biçime getirmeleri; “kamu düzeni ve devlet siyasasına” karşı davranan kuruluş ve yayımları kapatmak yetkisini alarak¹¹⁹, Anadolu’daki komünist ve Bolşevik yandaşları üzerinde etken kontrol uygulamaya başlamaları, Sovyet kuşkularını daha da arttırıyordu. Enver Paşa, 14 Aralıkta Kâzım Karabekir’e gönderdiği kapalı telyazısında, bu Sovyet kuşkularını şöyle yansıtıyordu:

“Mustafa Kemal Paşa kardeşime de, İngilizlere her çeşit vaadlerine rağmen pek bel bağlanmayarak Sovyetlerle bir anlaşmazlık çıkarılmamasını, ama büsbütün de onların elinde oyuncak biçiminde atılmamasını önerdim. Moskova’da işi yürütenlerin oldukça sert ve sözlerine inanılır adamlar olduğu kanısındayım. Ama onların, bizim İngilizlerin elinde

¹¹⁶ Dr. Fuat Sabit’ten K. Karabekir’e yazı, Bakü, 25. 11. 1920. Karabekir, s. 78-80.

¹¹⁷ Carr III, s. 303; Spector, s. 72-73.

¹¹⁸ Bayur III, s. 151-152

¹¹⁹ *Takvim-i Vekayi*, 4. 10. 1920; Kandemir I, s. 127; Harris, s. 80.

günün birinde kendilerine karşı davranmamız konusundaki korkularımı takviye etmemek gerekir görüşümdedir".¹²⁰

Kemalistlerin açısından, Bolşevikler, Türk dostluğunu İngiliz ve Ermenilerle çevirdikleri düzenlere kurban ederek sonuçta Türk-Ermeni çatışmasına karışıyor; gerekirse daha ileri giderek, Kemalistlerden, Gümrü Antlaşmasıyla kazanmış oldukları savaş ganimetlerinden vazgeçmelerini istiyorlardı. Sonra Türklere para ve savaş malzemesi yardımı yapacaklarına dair vermiş oldukları sözü de esaslı biçimde yerine getirmemişlerdi. Anadolu'ya biraz para göndermişlerdi ama savaş malzemesi yardımında o kadar ihmalkârlıkla davranıyorlardı ki, Kâzım Karabekir, 23 Ekimde Enver Paşa'ya gönderdiği kapalı telyazısında, Rus yardımının gerçekleşmediğinden yakınıyor, şöyle diyordu:

"Biz, Ermenilere karşı 28 Eylülde harekete başladık. Bir aydır Bolşevikler ilgisiz kalyorlar. Hiç olmazsa Bakü'deki esirlerimiz silâhlandırılarak yardımımıza koşabilirlerdi¹²¹."

Kemalistlerin Bolşeviklere karşı sızlanışları bunlarla bitmiyordu. Ruslar, 1920 Eylülünde Bakü'de düzenlenen Doğu Halkları 1. Kurultayında¹²² nezaketsizce davranıyor; Kongrenin, Komintern'i temsil eden Bolşevik başkanı Zinoviev, yaptığı konuşmada şöyle diyordu:

"Mustafa Kemal akımının Komünist akımı olmadığını ve kutsal saydığı Halifeyi düşmandan kurtarmak amacını güttüğünü bir dakika olsun unutmuyoruz... Bu biçim düşünüş, komünist ilkelerine uyar mı? Asla. Ama Türk hal-

¹²⁰ Enver Paşa'dan K. Karabekir'e kapalı telyazısı, 14. 12. 1920. Karabekir II, s. 83.

¹²¹ K. Karabekir'den Enver Paşa'ya kapalı telyazısı, 23. 10. 1920. Karabekir II, s. 49.

¹²² Bakü'de böyle bir kurultay düzenlenmesi görüşünü ilk olarak Başkır'lı bilim adamı ve daha sonra İstanbul Üniversitesi tarih profesörü A. Zeki Velidi Togan (Velidov) ortaya atmıştı. Daha sonra bu görüşü, Doğu'yu Bolşevikleştirmek amacı güden 3. Enternasyonal (Komintern)'in 2. kongresi benimsemiş; 1920 Eylülünde Bakü'de düzenlenen kurultaya Doğulu birçok temsilci ve Kemalist delegeler katılmıştı. BMM. : ZC., c. 3, 14.8.1920, s. 185-189; ASD I, s. 95-102; Cebe-soy II, s. 18 vd.; Karabekir, s. 310; Aydemir, *Sıyrı Arayan Adam*, s. 203-208; Spector, s. 47-50; Harris, s. 61; FO/5179/E 15196, İngiliz gizli istihbarat raporu, 10. 11. 1920

kının duygularına saygı besleriz. Mustafa Kemal'in bir komünist siyasası uygulamamasına karşın, ona yardıma hazırız, çünkü böylece İngilizlere karşı tüm devrim akımlarına yardım etmiş oluruz. Bugün Türkiye'de terazinin bir gözü zenginden yana ağır basıyor, ama bir gün öteki gözü ağır basacak ¹²³."

Kongredeki Sovyet temsilcileri küstahça davranarak, Türk ulusal akımına nezaketsizlik gösteren bir önerge kaleme alıyor; bunun kongrece onaylanmasını sağlıyorlardı. Bu önergede, "uluslararası emperyalizme" karşı yürüttükleri mücadelede Türklere sempati beyan ediyor, ama ulusal akımın ancak yabancı zalimleri hedef tuttuğu, bu akımın sağlayacağı başarımın Türk çiftçi ve işçisinin "zulüm ve istismardan" kurtulacağı anlamına gelemeyeceği bildiriliyor, şöyle deniyordu:

"Kongre, bu akımın önderlerine büyük tutumlulukla yanaşmak gereğini duyar, çünkü geçmişte emperyalist bir grup yararına Türk çiftçi ve işçisini boğazlattılar ve böylece yüksek rütbeli zengin Türk subaylarından oluşan küçük bir grubun çıkarları adına, (Türk) halkını yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bıraktılar. Kongre, bu önderlerin şimdi emekçilere hizmete ve geçmişteki hatalarını düzeltmeye hazır olduklarını davranışlarıyla kanıtlamalarını salık verir ¹²⁴."

Bu suçlamaların büyük kısmı, Kongrede bazı İslâm ülkelerini temsil eden Enver Paşa'ya yöneltilmiş olmakla birlikte, Kongredeki Kemalist temsilciler, Ankara'daki ulusal önderlere hakaret edildiği sonucuna varıyorlardı.

Enver Paşa'nın Bakü Kongresine katıldığını duyan Mustafa Kemal, Bolşevik emellerinden fazlasıyla kuşkulanmaya başlıyordu, çünkü Rusların Enver Paşa'yı desteklediklerini; gizli amaçları uğrunda onu gerek Anadolu'da gerekse Orta Asya'da kullanmak ¹²⁵, ulusal akımın önderi olarak kendinden hoşlanmadıklarını ve yerine Enver Paşa'yı geçirmek istediklerini; Türk halkı ve ordusunca destekleneceğine inanılan Enver Paşa'nın, Mustafa Kemal'i iktidardan

¹²³ Karabekir II, s. 42-44; Kandemir I, s. 80; Spector, s. 58.

¹²⁴ Kandemir I, s. 77-78; Eudin ve North, s. 80-81; Carr III, s. 260-265.

¹²⁵ FO/5171/E 12803, İngiliz gizli istihbarat raporu, 24. 9. 1920.

kolayca düşürebileceğini sandıklarını iyi biliyordu. Böylece Enver Paşa, “Doğu’dan gelecek tehlike”den çok kuşkulanan Mustafa Kemal’e karşı Bolşeviklerce bir koz olarak kullanılabilirdi ¹²⁶.

Esasen Enver Paşa da, 4 Aralık 1920’de Berlin’den Halil Paşa’ya gönderdiği mektupta, bir İslâm ordusunun başında Anadolu’ya geçeceğini; ¹²⁷ 28 Ocak 1921 tarihli mektupta ise, Türkiye’deki yandaşlarından bazılarına, vakti geldiğinde duruma egemen olacak silâhlı bir örgüt kurmaları için yönerge gönderdiğini bildiriyordu ¹²⁸. Kâzım Karabekir, 10 Eylül 1920’de durumu şöyle değerlendiriyordu:

“Mustafa Kemal Paşa’yı devirmeye, Halk Yönetimleri sorununu tüm ülkeye yaymaya ve böylece İttihatçıların işbaşına gelmelerine çalışıklarına dair geniş bir plân var. Berlin’den Enver’i Bakü’ye koşturan gücün, içerideki İttihatçıları da harekete getirdiği ve yine Türkiye içinde bu kez de Enver eliyle Bolşevikliğin kurulmasına çalışıldığını tahmin ettim ¹²⁹.”

Gerçekten Bolşevikler, Anadolu’ya sızmak amacıyla hazırladıkları büyük plânı uygulamada Enver Paşa’dan yararlanmayı düşünüyor; bu plânı gerçekleştirmek için ivedilikle davranıyor; Bakü’de *Halk İştirakiyun Fırkası* adı altında bir Türk komünist partisi kurulmasına yardımcı oluyorlardı. Türkiye’nin Lenin’i olarak görülen, kurnaz Türk komünisti Mustafa Suphi’nin başkanlığı altındaki bu partinin üyelerinin Anadolu’ya gizlice sızabilmeleri için veya ulusal önderleri, onları açıktan açığa Anadolu’ya kabule zorlamak amacıyla, Bolşeviklerce bir ortam hazırlanıyordu.

Bolşevikler bunlarla kalmıyor, komünist propagandası yapmak amacıyla Anadolu’nun her yanına ücretli gizli ajanlar gönderiyorlardı. 1920 Eylülü başlarında, ilk Sovyet diplomatik kurulu, danışman Upmal Angarskii’nin geçici başkanlığı altında ¹³⁰ Ankara’ya ulaşıyordu. Beraberinde birçok telsiz malzemesi, telgrafçı ve 500 kilo kadar

¹²⁶ Bayur II, *Adalet*, 17. 1. 1965; FO/4946/E 11431, İngiliz Deniz Yarbayı Harry Luke’dan Lord Curzon’a açık telyazısı No. 401, Tiflis, 15. 9. 1920.

¹²⁷ Karabekir II, s. 279-280 ve 292.

¹²⁸ Sami Sabit Karaman, *İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa*, s. 115.

¹²⁹ Karabekir II, s. 30; Aydemir II, s. 380-381.

¹³⁰ Türkiye’ye atanan ilk Sovyet Büyükelçisi Budu Mdivani, Kafkaslardaki görevi yüzünden Ankara’ya hareketini ertelemiştir.

altın getiren ve Anadolu'nun dört bir yanında telsiz şebekeleri kurmaya yeltenen, 200 kişiyi aşkın Sovyet kurulu, Genel Kurmay Başkanı Albay İsmet (İnönü)'nü kuşkulandırıyor; 2 Eylülde Kâzım Karabekir'e gönderdiği kapalı telyazısında, şöyle diyordu:

“Gelen Rus kurulu bir elçilik kurulu değil, ülkemizde örgüt kurarak ve devrimler yaparak yönetimi üstüne almaya görevli bir kurul görünüşünü veriyor... bizim kurtuluşumuzun, Sovyet Rusya ile karşılıklı koşullarla ittifakta bulunduğu, yoksa Komünist devrimi perdesi altında Sovyet esaretinin büyük felâket olduğu, bu yüzden, ordu içine kışkırtma ve fesatlar girmesine ne pahasına olursa olsun kesinlikle engel olunmak gereği iyice anlatılmalıdır¹³¹.”

Albay İsmet Bey'in kuşkuları yersiz değildi, çünkü Sovyet temsilcisi Upmal Angarskii, Erzurum'da Kâzım Karabekir'le yaptığı ilk görüşmede, Türkiye'de türeye aykırı ilân edilen Komünist Partisine konan yasağın kaldırılmasını dileyordu¹³².

Bolşeviklerin kendi işgallerindeki ülkelerde yaşayan Müslüman halka yaptıkları kötü işlem de Kemalistleri üzüyordu. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki Müslümanlar, İslâm geleneklerine tümüyle yabancı olan Bolşevik rejiminden pek hoşlanmıyor; bu rejime karşı direnmeye hazırlanıyor; bu direnmede Kemalistlerin kendilerine önderlik yapmalarını bekliyorlardı. Böylece Türk Milliyetçileriyle Rus Bolşevikleri arasında bir çatışmaya doğru gidiliyordu, ama bunu önleyen ve Kemalistlerle Bolşevikler arasında bir yavaşmayı gereksindiren başka nedenler vardı: Kemalistler, Sevr Antlaşmasında bazı değişiklikler yapılmasını kabullenen ama hâlâ bu antlaşmanın özünde direnen İtilâf devletleriyle bir anlaşmaya varmak umudunun olmadığı korkunç gerçeğiyle karşı karşıya kalıyorlardı. Esasen İngiltere, antlaşmanın değiştirilmesini isteyen Fransız ve İtalyan basını ve politikacılarının karma korosuna katılmıyordu. Dolayısıyla Kemalistler, o sıralarda çok gereksindikleri Sovyet Rusya ile bir çatışmaya tutu-

¹³¹ Albay İsmet Bey'den K. Karabekir'e kapalı telyazısı, Ankara, 2. 9. 1920. Karabekir, s. 864-871; Bayur II, *Adalet*, 15. 1. 1965; Kandemir I, s. 95-96; Goloğlu, s. 270.

¹³² *Hâkimiyet-i Millîye*, 5. 10. 1920; Karabekir, s. 864-877; Kandemir I, s. 127; Harris, s. 80.

lamazlardı. Bu yüzden, Gümrü'de Ermenilere ve İnönü'nde¹³³ Yunanlılara karşı kazandıkları ve 1921 Şubatında Londra Konferansına çağrılmalarına başlıca neden olan zaferlerden sonra, tüm durumu tekrar gözden geçirerek, bu kez daha fazla pazarlık gücüyle, Sovyet Rusya ile yeniden görüşmelere başlamaktan başka çözüm yolu göremiyorlardı. Bolşeviklerle yeniden görüşmeye başlamadan önce, onlarla bir anlaşmaya varmalarını köstekleyen ve fazlasıyla göze çarpan bazı engelleri ortadan kaldırmak kararını alıyorlardı.

Bolşevikler de, Kemalistlerin Ermenilere ve Yunanlılara karşı kazandıkları zaferlerden¹³⁴; Kemalistlere karşı ayaklanan Çerkez Ethem'in milis gücünü yenilgiye uğratmalarından ve Kemalistlerin Londra Konferansına çağrılmalarından fazlasıyla etkileniyor; bir süre önce İstanbul'da kurulan Tefvik Paşa kabinesine kuşku ile bakıyorlardı, çünkü bu kabinenin, Kemalistlerle bir anlaşmaya varılmasına ortam hazırlamak amacıyla İngilizlerce kurdurulduğuna inanıyorlardı. Bu yüzden, Kemalistlerin daha fazla düşmanlığını kazanarak onları bu sırada tamamen Batı'ya kaptırmanın akılsızlık olacağını anlıyor; Kemalist Türkiye'ye karşı tutumlarını değiştirmeye başlıyorlardı¹³⁵.

Bundan sonra her iki ülkenin yönetimleri, bir anlaşmaya varmalarını köstekleyen başlıca engellerden bazılarını kaldırmaya başlıyorlardı. Ermeni sorununda Bolşevikler, Kemalistleri, Gümrü Antlaşmasıyla elde ettikleri savaş ganimetlerinden ötürü eleştirmeden vazgeçerek, Ermeni topraklarını boşaltmalarını istemekte hâlâ direnmekle birlikte, tüm sorunun Moskova'da yapılacak bir konferansta çözüme bağlanacağı umuduyla, bu konuda daha ileri gitmekten kaçınıyorlardı. Kemalistler, savaş ganimetlerinde kesinlikle direnmekle birlikte, birçok özürler öne sürüyor; Ermenistan'daki yeni Bolşevik yönetiminin gönlünü almaya çalışıyorlardı. Ermenistan'ın Bolşevikleştirilmesine ve Kafkasya'da Sovyetlere karşı yayılma emelleri olmadığına dair Kemalistlerce verilen güvenceden sonra, Bolşev-

¹³³ 10 Ocak 1921'de Albay İsmet Bey, İnönü'nde yapılan çetin bir çarpışmadan sonra Yunan ordusunu Bursa yönünde gerilemeye zorluyor; bu Yunan yenilgisinden paniğe tutulan İtilâf devletleri, iki ulus arasındaki düşmanlığı sona erdirmeye çalışarak, Londra'da bir konferans düzenliyorlardı. Arif, s. 69; Altay, s. 293; Özalp, s. 171; Selek, s. 218; G. Lewis, s. 67.

¹³⁴ Saral, s. 229; Vere-Hodge, s. 30.

¹³⁵ Cebesoy II, s. 120-121; ayrıca bkz., Özalp, s. 166-170 ve 173.

vikler, Kemalistlerin Kafkasya'daki emellerinden artık kuşkulandırmıyorlardı¹³⁶.

Türkiye'deki komünistlere karşı baskı sürdüğü halde, Sovyet yönetimi bu konuyla ilgili haberlerin önemini azaltıyordu; örneğin, Anadolu'da komünist örgütleri kurmak amacıyla Trabzon'a giden ve 28 Ocak 1921'de denizde boğulan Mustafa Suphi ile 15 komünist yoldaşının boğulmaları haberini, Türk-Rus ilişkilerini etkiler düşüncesiyle, iki aydan fazla bir süre gizli tutuyordu¹³⁷. Rusların bu tutumuna karşılık veren Kemalistler, gereğinden fazla ödün vermemek koşuluyla, onları elden geldiğince memnun etmeye çalışıyorlardı.

Mustafa Kemal, Anadolu'da Bolşevik davranışlarını önleyici solcu bir akım ve bir halk yönetimi kurulmasının önemini sezerek, Rusların gönlünü alır umuduyla, ustaca davranıyor; 18 Ekim 1920'de, en yakın dostlarının üye olarak katıldıkları Türkiye Komünist Partisini kurduruyordu¹³⁸. O sıralarda Batı savaş kesimi komutanı bulunan Ali Fuat'a gönderdiği kapalı telyazısında, bu biçim davranışının nedenlerini şöyle anlatıyordu:

“... Bolşevikler, ülkemizde Bolşevik örgütü kurmak için olağanüstü davranışlara başlamışlardır. Bakü'ye gönderdikleri Mustafa Suphi ve dostları aracılığıyla 'Türkiye Komünist Merkez-i Umumisi'ni kurmuşlardır. Tamamen Bolşevik görüşlerine kazanılan saf ve saf olmıyan adamları kıyının her noktalarına çıkardıkları gibi, içeride de Eskişehir ve Ankara'ya dek göndermişlerdir. Bunların gayesi, ülkede sosyal bir devrim yapmaktır. Bu durumda ülke, 3. Enternasyonale bağlanacak ve böylece Bolşevikler, hiçbir sorumluluk ve yardıma gereksinmeden, bizi kendilerinden ayrılmaz bir biçime getirerek, Batılılarla siyasi pazarlıklarında daha güçlü bir durum elde etmiş olacaklardır.

Biz, bu durum üzerine, ilk olarak ülkeyi elimizde tutarak, ne devrim gerekiyorsa yönetim aracılığıyla yaparak,

¹³⁶ K. Karabekir, 23 Ekim 1920'de Enver Paşa'ya gönderdiği telyazısında, ondan, Türklerin Azerbaycan üzerinde gözleri olmadığına dair Ruslara güvence vermesini dileyordu. Karabekir II, s. 49.

¹³⁷ Laqueur, s. 210-211; G. Lewis, s. 115.

¹³⁸ Karabekir, s. 883-884; Kandemir I, s. 90-101; Goloğlu, s. 275.

anarşi ve devrim suretiyle Rus uyrukluğuna engel olarak ve Moskova'daki murahhas hey'etimizin görüşmelerinin olumlu veya olumsuz bir sonuca varmasını çabuklaştırarak, Ruslar ne yardımda bulunacaklarsa, miktarına bakmayarak kabul etmekle sorumluyuz... Rus sorunu bir sonuca bağlanıncaya dek İngilizlerle... hafif bir ilişki imkânını korumak istiyoruz... İngilizler nasıl iç propaganda ile ülkemizi kısmen ellerine geçirmişler ve geçirmek istiyorlarsa, Ruslar da her şeyden önce ülkemizi ellerine geçirmek istiyorlar... kayıtsız şartsız Rus tabiiyeti demek olan içerideki komünizm örgütü, gaye bakımından tamamen bize karşıdır. Gizli komünist örgütünü her biçimde tutuklamak zorundayız... Doğu ve Batı ile belirli bir sonuca varmadan devrimden kaçınmalı ve... ne yapılacaksa yönetim aracılığıyla yapılmalıdır. Ama Komünizm ve Bolşevizme açıktan açığa karşı konulmasını uygun görmüyorum¹³⁹.”

Ali Fuat'a iki hafta sonra gönderdiği kapalı telyazısında, Komünistliğin uygulanma yetenekliği konusunda Rusya'da bile açık görüş olmadığını; dış ve içten bu akımın çeşitli amaçlarla Anadolu'ya girdiğini öne sürüyor; buna karşı makul tedbir alınmazsa, ulusun çok gereksindiği birlik ve düzeninin bozulması olasılığına, en makul ve olağan tedbir olarak, akli başında arkadaşlardan, yönetimin bilgisi içinde bir Türkiye Komünist Partisi kurulmasının önemine değiniyor; böylece ülkede benzer akımları bir noktada toplamanın mümkün olacağını; Kemalist önderlerden Fevzi, Ali Fuat, Karabekir, Refet ve İsmet Bey'lerin de bu partiye gizli olarak girmelerini uygun gördüğünü; bu kişilerin, akımı kolayca yönetebileceklerini belirtiyor, şöyle diyordu:

“...Sosyalizm ve komünizm ilkelerinden hangilerinin ve ne aşama kadar bizce uygulanabileceği, hazım ve kabul görüleceği, Türkiye Komünist Partisinin propagandasına karşılık ulusun göstereceği görüşlerle ve zamanla anlaşılacaktır. Ordunun her vakitten çok büyük bir disiplinle komutanlarının eli altında bulunmasına son derece dikkat ve

¹³⁹ M. Kemal'den Ali Fuat'a kapalı telyazısı, Ankara, 16. 9. 1920. Cebesoy, s. 472-475; ATTB, s. 348-351.

önem verilmelidir. Komünizm akımı sonuçta Ordunun en büyük komutanları arasında kalmalıdır...¹⁴⁰

Mustafa Kemal'i Türkiye'de resmî bir komünist partisi kurmaya sevkeden başka nedenler de vardı: Kemalist Türkiye, Sovyet yardımına gereksiniyordu. Moskova'ya giden Türk kurulu bu yardımı etken biçimde elde edememişti. Sonra Türkiye ile bir ittifak kurmaları için Sovyet önderlerini güzel sözlerle çelmek istiyordu. 3. Enternasyonale katılmak amacını güdecek Türkiye resmî Komünist Partisini bir koz olarak kullanıyor; bu davranışıyla, BMM'ndeki solcuları da tatmin edeceğini; Türkiye, Batı ile olan mücadelesini kaybeder ve Bolşevik Rusya'nın işgaline uğrarsa, böyle bir partinin çok işe yarayacağını düşünüyordu¹⁴¹. Böylece Mustafa Kemal, Anadolu'da resmî bir komünist partisi kurmakla, bir taşla birkaç kuş vurmaya yelteniyordu. Aynı zamanda, Anadolu'daki diğer tüm komünist akımlarını yasaklıyor; ülkede iki komünist partisinin varlığının gerekmediği özürüyle, yeraltı komünist örgütünün üyelerinin tutuklanmalarını buyuruyor; kendini iktidardan düşürerek yerini almayı tasarlayan Çerkez Ethem'in milis gücünü yenilgiye uğratarak, onları Yunanlılara sığınmaya zorluyor; Kemalist Türkiye'nin Bolşevizmle pek az ilişiği olduğu izlenimini vererek, Londra Konferansına ortam hazırlıyordu¹⁴².

¹⁴⁰ M. Kemal'den Ali Fuat'a kapalı telyazısı No. 638, Ankara, 31. 10. 1920. Cebesoy, s. 509-511; ATTB, s. 360-361; Aydemir II, s. 377-379.

¹⁴¹ Cebesoy, s. 507-512; *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, s. 74-76; ATTB s. 359; Adıvar, s. 175-176 ve *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 151-152; Tunaya, s. 531; Tansu, s. 551; Aydemir II, s. 374-377; Tevetoğlu, s. 306-310; Tunçay, s. 83-89; Balkan, s. 489-494; A. Avcıoğlu, "Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Anlatıyor (Dr. Rüstü Aras)", *Tön*, No. 83, 30. 10. 1964, s. 5.

¹⁴² FO/6497/E 138, İngiliz gizli istihbarat raporu No. 97, 4. 12. 1920. 3 Ocak 1921'de BMM'de Anadolu'ya yapılan komünist sızması konusundaki tartışma sırasında Mustafa Kemal şöyle diyordu: "...yönetimin siyaseti... ulusal sınırlar içinde ... tüm ulusun bağımsızlığını sağlamak amacına yönelmiştir... Bizim ulusal bir sınırimız var; komünizm ise sınır tanımıyor... Rus yönetimi komünisttir ve asıl gayesi budur. Tüm uluslara bu görüşü kabul ettirmek ister... biz buna engel olacağız veya bunu yapamayacaksınız demek, Rusya Bolşevik yönetiminin varlığını tanımamak ve onu reddetmek demektir ki bunu da yapamayız. Ancak, ülkemize ve ulusumuza zarar verecek biçimde gelmesine karşı kesin tedbir almak zorundayız ve bu tedbirlerin alınmasında herhalde onlar bize karşı olamazlar". ASD I, s. 133-138; Eudin ve North, s. 111. 1920 yazında Komintern, 2. kongresince saptanan 21 maddelik ölçülere (kriter) uymadığı özürüyle, Türkiye resmî Komünist Partisini üyeliğe kabul etmiyordu. Tunçay, s. 95; Harris, s. 85.

Mustafa Kemal, bir Türk-Rus anlaşmasını önleyici engelleri ortadan kaldırmaya devamla, Kâzım Karabekir'in önerisi üzerine¹⁴³, Enver Paşa'ya bir telyazısı göndererek, İslâm dünyasında, özellikle Türkistan, Afganistan, İran ve Hindistan gibi uzak ülkelerde çalışmalarını sürdürmeye üsteliyor, ama bu konuda Rusları kuşkulandırmamasını, sonra çalışmaları hakkında Ankara'ya sürekli bilgi iletmesini tembihliyordu¹⁴⁴. Bu arada Mustafa Kemal'in itibarı Sovyet önderlerinin gözünde yine büyümeye başlıyor; o sıralarda Enver Paşa'nın hizmetlerine ihtiyaç olmadığını sezerek, onu, yine yararlı olacağı zamana dek rafa kaldırıyorlardı.

Kemalistlerle Gürcüler arasındaki ilişkiler konusunda, Ankara, 22 Kasım'da Moskova'ya başvurarak, Türkiye ile Gürcistan arasında dostluk ilişkileri kurulması için görüşmeler yapılmasına karşı çıkıp çıkmadığını sorduğunu, ama buna karşılık verilmediğini hatırlatıyor; bunun üzerine Moskova, Türkiye'nin Gürcistan'la bir anlaşması olmadığına dair verdiği güvenceyi dikkate alarak, Türkiye-Gürcistan ilişkilerinde kendine karşı sinsi bir amaç olmadığı sonucuna ulaşıyordu¹⁴⁵. Kemalistlerin Londra Konferansına çağrılmalarına gelince, Ankara, konferansa katılacak Kemalist kurulunun Londra'ya hareket etmek üzere olduğunu nezaket gereği olarak Moskova'ya duyuruyor; bu konferansta tatmin edici bir anlaşmaya varılmazsa, İtilâf devletlerinin içyüzünün meydana çıkacağını; ama konferansta başarı sağlanırsa, Sovyet Rusya'nın da yararlanabileceği bir barış döneminin başlamış olacağını; Kemalistlerin, Sovyet Rusya'nın dostu olduklarını konferansta unutmayacaklarını ve konferanstaki görüşmeler konusunda Rusya'ya bilgi ileteceklerini ekliyor; buna karşılık olarak, Londra'daki Sovyet temsilcisi Krassin'in, İngilizlerle Ruslar arasında bir ticaret anlaşması imzalanması konusunda yaptığı görüşmeler ve

¹⁴³ K. Karabekir, Enver Paşa ile arkadaşlarına, dış ülkelerde Kemalist Türkiye'den yana çalışmak amacıyla uygun bir program verilerek, Azerbaycan ordusunu örgütlemek ve o sıralarda kapalı bulunan Doğu yolunu açmak görevinin verilmesini öneriyordu. K. Karabekir'den M. Kemal'e kapalı telyazısı, 21. 9. 1920. Karabekir II, s. 25.

¹⁴⁴ M. Kemal'den Enver Paşa'ya kapalı telyazısı, Ankara, 4. 10. 1920. İlk Enver Paşa, 26. 8. 1920'de Mustafa Kemal'e yazmış, ama ulusal akımın önderi, ancak Enver bunalımı geçtikten sonra ona karşılık vermişti. Cebesoy II, s. 55-57.

¹⁴⁵ FO/6464/E 595, BMM yönetimi Dışişleri Bakanlığında Çiçerin'e kapalı telyazısı, Ankara, 15. 12. 1920

Sovyet Rusya'nın Doğu'yla ilgili olarak aldığı kararlar konusunda bilgi dileyordu ¹⁴⁶.

Ankara'nın içtenliğinden memnun görünen Moskova, önemli olaylar konusunda iki yanın birbirine bilgi vermesinin önemine değiniyor; bu arada İngiltere'nin, Sovyet Rusya'dan, gerek Anadolu'da gerekse diğer Doğu ülkelerinde, İngiliz çıkarlarına karşı herhangi bir davranışta bulunmamasını dilediğini bildiriyor; Ankara'ya gönderdiği notada şöyle diyordu:

“İngilizler bize yenilgiye uğratılmış bir ulus işlemi yaparak, Doğu ile olan ilişkilerimizi koparmaya yeltendiler; ama bu konudaki önerilerini incelemeye bile karşı çıktık. Ancak, İngiliz ve Sovyet ülkelerinde, birbirimize karşı propaganda yapmamayı üstenererek, basit bir ticaret anlaşması imzaladık. Bu anlaşmadan tek gayemiz, ekonomik güçlüklerimizi gidermektir. Sovyet Rusya'nın makine ve ham maddelere ivedilikle ihtiyacı vardır. Ama İngiltere, bizimle diplomatik ilişkiler kurmadan bizi kendisine bağlayacağını sanıyorsa aldaniyor ¹⁴⁷.”

Moskova'nın verdiği bu bilgi, Kemalistleri tatmin etmiyordu. Sovyet Rusya ile İngiltere'nin bir ticaret anlaşması imzalamaları sonunda, Türkiye'nin açıkta kalması olasılığından korkuyorlardı. Kemalistlerin bu endişelerini duyan Çiçerin, Ankara'ya gönderdiği sözlü bir mesajda, söz konusu ticaret anlaşmasına karşı, ne olursa olsun, Sovyet Rusya'nın, Kemalist Türkiye'ye ve Doğu ülkelerine yardımı sürdürüreceğine dair güvence veriyordu ¹⁴⁸.

Bu arada Londra Konferansına katılan Bekir Sami'nin Fransız Başbakanı M. Briand ile imzaladığı gizli antlaşma, Sovyet kuşularını yeniden kamçılıyor; Dışişleri Komiseri Çiçerin, “Sovyet Rusya, Türkiye'yi ekonomik boyunduruktan kurtarmayı dilerken,

¹⁴⁶ Bekir Sami'den Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'e kapalı telyazısı, 8. 2. 1921. FO/6465/E 2244; BMM. ZC., c. 7, 3. 1. 1921, s. 147-161; Selek II, s. 42-51; Armaoğlu, s. 630-631 ve 635. Sovyet Rusya ile bir antlaşma imzalamayı başaramayan Bekir Sami, 31. 1. 1921'de Ankara'ya dönmüştü. BMM. ZC., c. 8, s. 39.

¹⁴⁷ FO/6469/E 4897, *Islamic News* No. 16, Londra, 17. 2. 1921; FO/6853/E 2502, *Morning Post*, Londra, 8. 2. 1921; *Hâkimiyet-i Milliye*, 29. 2. 1921. 16. 3. 1921'de imzalanan İngiliz-Sovyet Ticaret Anlaşması için bkz. Cmd. 1207 (1921).

¹⁴⁸ Bayur III, s. 151-153.

Türkiye'nin özellikle Kafkasların Güneyinde, son zamanlarda ele geçirdiği ülkelerde, Fransızlara ayrıcalık hakları vermesine" karşı çıkıyordu. Kemalistlerin buna karşılıkları şu oluyordu: Ruslar, İngilizlerle görüştiklerine göre, Türkler de Fransızlarla görüşebilirlerdi ¹⁴⁹.

Bekir Sami'nin Ruslara verdiği güvenceye karşın, Londra Konferansı, Türk-Rus ilişkilerini o kadar etkiliyor, o kadar geriyordu ki, Mustafa Kemal, Sovyet kuşularını yatıştırmak amacıyla, 6 Şubat 1921 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayımlanan bir demecinde, Sovyet Rusya ile olan dostluğun daima iyi niyetle sürdürüldüğünü; Moskova'da toplanmak üzere olan konferansta hazır bulunacak Türk kurulunun Moskova'ya ulaşmak üzere olduğunu; bu konferansta tüm Kafkas sorunlarının, Türk ulusu ve ülkesinin çıkarlarına uygun bir biçimde kesinlikle çözümlenebileceği umudunu beyan ediyor; Londra Konferansına katılmaktan amacın, ulusal ilkelere göre, ulus ve ülkenin çıkarlarını elde ederek dünya barış ve düzeninin yeniden kurulmasına yardım etmek olduğunu; bunun, Türkiye'nin Rusya ile olan dostça ilişkilerini bozmasının kesinlikle söz konusu olamayacağını; esasen Sovyet yöneticileri, Moskova Konferansında Türklerin içtenliğinden kuşulanamayacaklarından, bu davranışın onlarca da olağan sayılacağını beyan ediyordu ¹⁵⁰.

Mustafa Kemal, daha önce Çiçerin'e gönderdiği kapalı telyazısında, Sovyet Rusya'dan, "insanlığın kurtuluşu savaşına katılan bir ülke" olarak övgüyle söz ediyor ¹⁵¹, bu konuda çok gerekli olan bir Kemalist-Bolşevik ittifakının, ancak yanların birbirlerinin nüfuz bölgelerine ¹⁵² saygı göstermelerleriyle kurulabileceğini anırtıyordu ¹⁵³.

Yine Mustafa Kemal, Sovyet Rusya'nın, Dağıstan'ın bağımsızlığını tanıması dolayısıyla, 5 Ocak 1921'de Lenin'e gönderdiği mektupta:

¹⁴⁹ Bayur III, s. 150; Cebesoy II, s. 141-143.

¹⁵⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, 6. 2. 1921; ASD III, s. 20.

¹⁵¹ M. Kemal'den Çiçerin'e kapalı telyazısı, Ankara, 29. 11. 1920. *Izvestiya* No. 274, 5. 12. 1920; Eudin ve North, s. 187-188; Carr III, s. 286-297.

¹⁵² Sovyetlerin işçi dünyasında, Kemalistlerin İslâm dünyasındaki etkileri kastediliyor.

¹⁵³ M. Kemal'den Çiçerin'e kapalı telyazısı, Ankara, 29. 11. 1920; *Izvestiya* No. 274, 5. 12. 1920; Eudin ve North, s. 187-188; Carr III, s. 296-297; Spector, s. 12; Fischer I, s. 391; Davison, s. 184.

“Bu mesut kararın, Bolşevizm dünyasıyla İslâm dünyası arasındaki ilişkilere olağanüstü iyi etki yapacağına ve böylece bizleri şimdiki kapitalist yönetiminin hayat ve güç bulduğu Batı emperyalizmini devirmekten oluşan ortak amacımıza fazlasıyla yanaştıracığına kuşku duymuyorum. Bu mesut sonucun ancak sıkı işbirliği yapmamızla kabil olacağına inanıyorum” diyordu¹⁵⁴.

Bolşevikler, Çiçerin ve Lenin aracılığıyla ona verdikleri karşılıktaki, Türk-Bolşevik ilişkilerinin uluslar (self-determinasyon) ilkesine dayandığı görüşünü onaylıyor; Sovyet önderi Lenin, 1920 Aralığında düzenlenen 8. Sovyet Kongresinde, Türkiye ile olan ilişkilerin takviye edilmesinden söz ediyordu¹⁵⁵.

Böylece, Kemalistlerle Bolşevikler arasında yeniden görüşmelere başlanması için ortam hazırlanmış bulunuyordu. Ankara ile Moskova birbirlerine büyükelçi göndermişlerdi. 21 Kasımda Moskova'ya ilk Türk büyükelçisi atanan Batı savaş kesimi komutanı Ali Fuat¹⁵⁶, Sovyet başkentine giderken, 28 Aralıkta Kars'ta, Ankara'ya gitmekte olan ve beraberinde Kemalistlere iyi haberler götürmekte olan Sovyet büyükelçisi Budu Mdivani ile görüşüyordu. Kars'ta Kâzım Karabekir'le de görüşen Sovyet büyükelçisi, Sovyetlerin, Kemalist Türkiye ile siyasî ve askerî bir antlaşma imzalamaya hazır olduklarını ve Kemalistlerin koşullarını öğrenmek istediklerini bizzat Lenin'le Stalin'in kendisine bildirdiklerini söylüyor; Rusların, Türkiye'nin Doğu illerinden Ermenilere toprak verilmesini istediklerine değinilince, Budu Mdivani, bu sorunun yanlış anlaşıldığını öne sürüyor¹⁵⁷; daha sonra, Moskova'da havanın büsbütün değiştiğine ve bu kez Türk-Rus ilişkileriyle yalnız Sovyet Dışişleri Komiserliğinin değil, Tür-

¹⁵⁴ TİTE Arşivi, Belge No. 59/17364; ATTB, s. 367-368.

¹⁵⁵ Bayur s. 67 ve II, *Adalet*, 21. 1. 1963; Carr III, s. 303; Spector, s. 72-73.

¹⁵⁶ Cebesoy II, s. 102-103; FO/5179/E 16173, General Harington'dan Savunma Bakanlığına kapalı telyazısı No. 9678, İstanbul, 17. 12. 1920. Ali Fuat'ın, Batı savaş kesiminde milis gücünün kaldırılmasından meydana gelen düzenlere adı karıştırılmış; daha sonra Yunanlılardan yana geçen Çerkez Ethem'e karşı hoşgörüyle davranmakla suçlandırılmıştı. Halide Edip'e bakılacak olursa, bu nedenlerden ötürü, Batı savaş kesimi komutanlığından uzaklaştırılması gerektiğinden, bir özur olarak Moskova'ya büyükelçi atanmıştı. Adıvar, s. 224-225.

¹⁵⁷ Tengirşenk, s. 198; H. Bayur, “Kuvayı Milliye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyasa ile ilgili Bazı Görüş ve Davranışları”, *Belleten*, c. XX, Ekim 1956, s. 682-683; Gönülbol ve Sar, s. 22.

kiye'ye fazlasıyla önem verildiğinden, bizzat Stalin yoldaşın da yakından ilgileneceğine dair Karabekir'e ve Moskova'ya gitmekte olan Türk büyükelçisine güvence veriyordu¹⁵⁸.

Bu yeni gelişmelerin ışığı altında, İktisat Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk)'in başkanlığında ve Eğitim Bakanı Dr. Rıza Nur, Azerbaycan'daki Kemalist temsilcisi Memduh Şevket ve askerî danışman Saffet Beyden oluşan yeni bir Türk kurulu, 1920 Aralıkının ilk haftasında Moskova'ya hareket ediyor, Türkiye'nin Moskova büyükelçisi Ali Fuat, yolda kurula katılıyordu¹⁵⁹. Kurula, BMM yönetimi adına Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan, Kuzey Kafkasya, Dağıstan, Orta Asya İslâm yönetimleri arasında barış ve ittifaka ait siyasi, askerî, savunma ve saldırma paktları konularında görüşmelerde bulunmak ve antlaşmalar imzalamak yetkileri veriliyor; görüşmelerin yapılacağı yer olan Bakü'ye gitmesi buyruluyordu¹⁶⁰. Ama yolda, Dışişleri Bakan vekili Ahmet Muhtar'dan alınan kapalı telyazısında, Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin Bakü'ye gidemeyeceğinden, görüşmelerin Moskova'da yapılacağı bildiriliyordu¹⁶¹.

Türk kurulu, 18 Şubat 1921'de Moskova'ya varınca, askerî törenle karşılanıyordu; ama akşama doğru Çiçerin ve yardımcısı Karahan'la yapılan ilk görüşme hiç de iyi başlamıyordu. Çiçerin, yapılan ilk görüşmede, Türk kurulunun Moskova'ya Ruslarca çağrılmadığını öne sürüyor; bunun üzerine Yusuf Kemal, Sovyet Rusya'nın Ankara büyükelçisi Budu Mdivani'nin Karabekir aracılığıyla kendisine gönderdiği ve Lenin'le Stalin'in, görüşmelerde bulunmak üzere bir Türk kurulunun ivedilikle Moskova'ya gönderilmesini dilediğini bildiren mektubu Çiçerin'e veriyor; Sovyet Dışişleri Komiseri bunu okuyunca bozuluyor; Moskova'da çeşitli devlet murahhaslarından oluşan bir konferans toplanacağını, Türklerin de ona

¹⁵⁸ Budu Mdivani'den Ali Fuat'a kapalı yazı No. 420, 14. 1. 1921. Cebesoy II, s. 117-119; Karabekir, s. 902.

¹⁵⁹ Kuzey Kafkasya'da Bolşeviklere karşı giriştiği davranışlardan ötürü Moskova'yı sınırlendiren Dışişleri Bakanı Bekir Sami, 1921 Şubatında düzenlenecek olan Londra Konferansına gitmeye hazırlanan Kemalist kuruluna başkanlık edecekti. Bıyıkhoğlu III, s. 69, dipnot No. 110; Tunçay, s. 73.

¹⁶⁰ Bakanlar Kurulundan Yusuf Kemal'e kapalı telyazısı, Ankara, 8. 12. 1920. Tengirşenk, s. 203.

¹⁶¹ Ahmet Muhtar'dan Yusuf Kemal'e kapalı telyazısı, Ankara, 12. 12. 1920. Tengirşenk, s. 203 ve 206; Bayur, s. 66.

çağrıldığını bildiriyordu¹⁶². Buna karşılık veren Yusuf Kemal, Türklerin ancak Sovyet Rusya murahhaslarıyla görüşüp anlaşılarsa bir antlaşma imzalamak için geldiklerini; başka yönetimlerle Moskova'da görüşecek bir işleri olmadığı gibi, sözü edilen konferansa katılmaya da yetkileri olmadığını söylüyor; Çiçerin bunu kabule zorlanıyor, ama İngilizlerle bir ticaret anlaşması imzalamak zorunda oldukları ve ittifak yapmanın esasen kendi ilkelerine uymadığı; Budu Mdivani'nin mektubunda siyasi anlaşmadan söz edildiği karşılığını veriyordu. Bu arada Türklerin komünistlere karşı sert işlemler yaptıklarını; Ermenistan'la olan savaşta Sovyet arabuluculuğunu kabullenmediklerini; Gümrü Antlaşmasının 5. maddesinde, komünistlere karşı Daşnaklara silâhlı yardım vaadinde bulduklarını ve birçok protestolarına karşın Gümrü'yü boşaltmadıklarını, Türk ordusunu Ermenistan topraklarında besleyerek, Ermenileri aç ve komünist örgütünü zayıf bıraktıklarını söylüyordu.

Türk kurulu, esas durumu anlatarak, komünistlere karşı kötü işlem yapılmadığını; ülke savunması ve iç güvenlik için gereken tedbirleri almakta Türklerin serbest olduklarını; Ruslar daha önce Van ve Muş sorunlarıyla ilgili olarak görüşlerini açıklamış olduklarından, onların arabuluculuğuna başvurulmadığını, çünkü arabuluculuk yapamayacaklarının anlaşıldığını; Gümrü Antlaşmasındaki 5. maddenin komünistliğe karşı değil, 4. madde yoluyla emperyalistlere karşı olduğunu; Ermenistan antlaşma koşullarını uygular uygulamaz, Gümrü'nün boşaltılacağını bildiriyordu¹⁶³.

Türk temsilcileri, zaman kazanmak ve oyalayıcı bir yöntem uygulamak isteyen Çiçerin ve Karahan'la yaptıkları görüşmelerden esaslı bir sonuç elde edemeyeceklerini anlayınca, Sovyetlerin Ankara büyükelçisi Budu Mdivani'nin önerisine uyararak, Uluslar Komiseri Joseph Stalin'den¹⁶⁴ derhal bir mülâkat istiyor; 22/23 Şubat gecesi

¹⁶² Sovyet Rusya, yalnız iki devlet arasında yapılacak görüşmelere Azerbaycan ve Ermenistan'ın da katılmalarıyla buna bir konferans biçimi vermek istiyor; Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan sınırları ve genellikle Ermenistan sorunlarını görüşmelerin esası yapmak ve Türkiye-Ermenistan (Gümrü) Antlaşmasını gözden geçirerek, önemli koşullarını iptal ettirmek, böylece Türklerin Doğu başarısını sıfıra indirmek amacını güdüyordu. Tengirşenk, s. 207-208.

¹⁶³ Tengirşenk, s. 216; Cebesoy II, s. 138; Spector, s. 75.

¹⁶⁴ Ali Fuat, Stalin'den, "Üzerimizde yeni rejimin metin, iradeli, kuvvet ve kudret sahibi, 1. derecede şahsiyeti tesirini bıraktı" der. Cebesoy II, s. 139. Dr.

Stalin tarafından kabul ediliyor; bunu izleyen “oldukça açık ve içten” görüşme sırasında, Stalin, Rusların Türklerle ittifak aktelemeyeceklerini, çünkü İngilizlerle bir ticaret anlaşması yapacaklarını; bundan amacın, ticaret anlaşmasına karşı olan Fransa ile bundan yana olan İngiltere’nin ve sonuçta Amerika’nın rekabetine yol açmak ve bunların Ruslara karşı olan ittifakını parçalamak olduğunu; Rusların mücadeleyi kapalı ve açık olarak sürdüreceğini; gereksindikleri malzemeleri İngiltere’den alarak İtilâf devletlerinin ittifaklarını parçalayarak önemli bir başarı sağlamış olacaklarını; bu yüzden ticaret anlaşmasına zarar verecek herşeyden kaçınmanın Türklerin de çıkarları gereği olduğunu; ittifaktan amaç para, silâh ve insan yardımı ise, bunu hemen yapabileceklerini; bir kardeşlik antlaşması imzalamaya hazır olduklarını, çünkü onda ticaret anlaşmasına zarar verecek birşey olmadığını söylüyordu. Ermenistan sorununun görüşülüp görüşülmeyeceğine dair Türk temsilcilerinin sorusuna, “Siz, Ermenistan sorununu kendiniz çözümlediniz. Eğer daha çözümleneceğiniz birşey kalmışsa, onu da çözümleniz, ama zamanını kesinlikle bize bildiriniz”, diyor; Türklerin Gümrü’yü ne vakit boşaltacaklarını soruyor; “antlaşma uygulanır uygulanmaz” karşılığını alıyordu¹⁶⁵.

Stalin, Çiçerin üzerinde etkisini kullanmış olsa gerek, çünkü Türk kurulu ertesi akşam onu ziyarete gidince, onda şaşılacak bir değişme görüyordu. Çiçerin, Ermeni sorunuyla ilgili önerisinin yanlış anlaşıldığını öne sürerek, bunun Ankara ve Anadolu’da Rusya’ya karşı kötü görüşlere yol açmasından üzüldüğünü söylüyor; “Artık bu konuyu kapayalım; birbirimize hatalar, suçlar isnadından vaz geçelim; işimize bakalım. Yeterlikle görüş teatisinde bulunduk. Askerî konular iki gün zarfında Savunma Komiserliği ve Başkomutanlık

Rıza Nur ise ondan, “Gürcü, Ermeni düşmanı; kafalı, enerjik, açık sözlü, komiteci ve sevimli bir adam; Ruslarla yapılan antlaşmanın başlıca amili” olarak söz eder. Dr. Rıza Nur’dan K. Karabekir’e kapalı telyazısı, Tiflis, 22. 4. 1921; Karabekir, s. 957; Tevetoğlu, s. 336-348. Çiçerin’in, Ermeni yardımcısı Karahan’ın etkisi altında olduğuna inanılıyordu.

¹⁶⁵ Tengirşenk, s. 216; Cebesoy II, s. 139-140. Moskova Konferansı sırasında, Ermenistan’da Daşnaklar ayaklanarak Gümrü Antlaşması gereğince, Kemalistlerden yardım dileyor, ama Kemalistlerin onlara yardımda bulunmamaaları, Stalin ve Ermeni olmanın diğer Sovyet önderleri üzerinde iyi izlenim yaratıyor; Moskova Konferansının sonuna doğru Ermeni sorununun tamamen ortadan kaldırılmasına neden teşkil ediyordu. Dr. Rıza Nur’dan K. Karabekir’e kapalı telyazısı, Tiflis, 22. 4. 1921. Karabekir, s. 957.

katlarında görüşülsün; siyasi konular ise 26 Şubatta oturumlarına başlayacak bir konferansa bırakılsın” diye ekliyor; bu önerisi Türklerce kabul ediliyordu¹⁶⁶.

Moskova Konferansı, 26 Şubat 1921’de Haritonenko Sarayında resmen oturumlarına başlıyordu. Konferansta BMM yönetimini İktisat Bakanı ve Kastamonu milletvekili Yusuf Kemal; Eğitim Bakanı ve Sinop milletvekili Dr. Rıza Nur ve Ankara milletvekili büyükelçi Ali Fuat; Sovyet yönetimini ise Dışişleri Komiseri Georgi Vasileviç Çiçerin’le Pan Rus merkez yürütme komitesi üyesi Celâlettin Korkmazof¹⁶⁷ temsil ediyorlardı. Konferansı açış konuşmasında Çiçerin, konferansın amacının Rusya ile Türkiye arasında bir yıl önce ana hatları çizilen bir dostluk antlaşması imzalamak olduğunu izah ediyordu. Ondan sonra söz alan Yusuf Kemal, Kızıl Ordu’dan övgüyle söz ediyor ve Ruslarla Türklerin tarihte ilk kez aynı düşmana karşı kendi çıkarları için savaşmakta olduklarını, dolayısıyla tüm dünyaya gösterecekleri bir antlaşmaları olması gerektiğini söylüyordu¹⁶⁸.

Her iki yan, 1920 Ağustosunda parafe edilen antlaşma tasarısını görüşmelerin özü olarak almayı kabulleniyor; bu arada siyasi, hukuki ve tahrir komisyonları olmak üzere üç komisyon kuruluyordu¹⁶⁹. Bunu izliyen günlerde, Türkiye’nin sınırları sorunu siyasi komisyonda görüşülürken Çiçerin, Gümrü Antlaşmasını kabullenmiyor; bunun artık işbaşında olmıyan Daşnak yönetimince imzalanmış olduğunu öne sürüyor; Misak-ı Milliye de karşı çıkarak, Batum’un Türk sınırları içine girmesine karşı çıkıyordu. Türk kurulu, Misak-ı Milli’den zerre kadar fedakârlık yapmaya yanaşmıyor; Gümrü Antlaşmasının

¹⁶⁶ Y. Kemal’den M. Kemal’e kapalı telyazısı, Moskova, 26. 2. 1921; yazar şunu ekliyordu: “Askerî yardım konusunda kendilerine (Ruslara) güvenilemez...” Tengirşenk, s. 216-218; Cebesoy II, s. 140-141.

¹⁶⁷ Ali Fuat, Celâlettin Korkmazof’dan, “Rus’dan daha çok Rus, ama Türk asıllı” olarak söz eder. Cebesoy II, s. 146. Dr. Rıza Nur ise, “oldukça ahlâksız, Rus aleti ve casus bir kumok” olarak değinir. Dr. Rıza Nur’dan K. Karabekir’e kapalı telyazısı, Tiflis, 22. 4. 1921. Karabekir, s. 958. Türk delegasyonunun karşı çıkması üzerine, Ermeni asıllı Karahan konferansa katılmamıştı.

¹⁶⁸ Y. Kemal’den M. Kemal’e kapalı telyazısı, Moskova, 26. 2. 1921. Tengirşenk, s. 216; *Manchester Guardian*, 28. 2. 1921; FO/6466/E 2767. İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkilisi W. S. Edmonds’un derkenarı: “Kemalistler aynı vakitte hem Moskova’da hem Londrada görüşmelere girişiyorlar”.

¹⁶⁹ Tengirşenk, s. 220.

yürürlükte olduğunu öne sürüyor; Batum'u istiyordu. Görüşmeler bir çıkmaza doğru gidiyordu. Çiçerin, Sovyet sivil ve askerî önderleriyle görüşürken: "Türkler bize ultimatom (kesin süreli öneri) veriyorlar" diyordu.

Bu arada Azerbaycan temsilcisi Behbud Şahtahtinski ve Enver Paşa, Sovyet yönetiminin, Türk kurulunun Doğu sınırlarıyla ilgili dileklerini küçük bir değişiklikle kabule hazır olduğuna dair Stalin ve Çiçerin adına kurula güvence veriyorlardı. Konferansın kesilme tehlikesi o kadar ciddiydi ki, Enver Paşa, Batum'dan vazgeçmelerini ve Sovyet Rusya ile ivedilikle bir antlaşma imzalamalarını Türk kuruluna öneriyor; ama Türk kurulu, Misak-ı Milli ve Gümrü Antlaşması üzerinde direniyordu¹⁷⁰. Enver Paşa'ya göre, Londra Konferansının (Şubat 1921), Türkiye'nin 1914 sınırlarından söz bile etmediği bir sırada, Anadolu diplomatik kurulunun bir kasaba üzerinde direnerek görüşmeleri uzatması, Rusları, Türkiye'ye karşı olan siyasalarını değiştirmeye sevkedebilirdi. 9 Mart 1921'de Cemal Paşa'ya gönderdiği mektupta, Çiçerin'in dileği üzerine, Ankara kuruluyla görüşerek, "Londra'da çılgın bir karar alınmadan önce", Ruslarla ivedilikle bir antlaşmaya varmalarını önerdiğini bildiriyordu¹⁷¹.

3 Mart günü, Stalin, Türk kuruluyla şahsen görüşmek dileğinde bulunuyor; onlara, Sovyet Dışişleri Komiserliğiyle bir anlaşmaya varamazlarsa, kendisiyle anlaşabileceklerini, ama Batum konusuyla çok ilgilendiğini söylüyordu. Türk temsilcileri ona Misak-ı Milli'nin önemi ve değişmezliği konusunda bilgi veriyor; Misak-ı Milli kabul edilirse, Türklerin Batum şehri ve limanının yönetimini halka bırakmaya ve Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'nin ordaki ekonomik çıkarlarını tanımaya hazır olduklarını; Batum'un geleceği konusunda bir karara varmak amacıyla, bu devletler arasında bir konferans yapılmasını öneriyorlardı. Stalin, böyle bir konferans yapılmasının gereğinden şüpheli bulunuyor, ama bu konuda Türk kurulu ona güvence veriyordu. Bunun üzerine Batum'a bir miktar toprak eklenmesini istiyor; Türk kurulu, Misak-ı Milli kabul edilirse bu görüşe yanaşabileceğini; gerekirse ve Türkiye'nin güvenliği güven

¹⁷⁰ Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya yazı No. 5, Moskova, 6. 3. 1921. Hüseyin Cahit Yalçın, "Tarihî Mektuplar", *Tanin* No. 4454-414, 24. 10. 1944.

¹⁷¹ A. g. e., *Tanin* No. 4454-415, 25. 10. 1944. Ayr. bkz., Fischer I, s. 392.

altına alınırsa, Gümrüyü de boşaltmaya hazır olduklarını; Türkiye ve Azerbaycan'ın koruyuculuğu altında Nahcivan'a bağımsızlık verilmesinden yana olduklarını bildiriyorlardı.

Stalin, genellikle Türk temsilcileriyle uyuşuyor ve Sovyet yönetimini de buna inandırmaya üstleniyorsa da, ertesi gün Çiçerin'le yapılan görüşmede, Sovyet Dışişleri Komiseri, Türkiye'nin Batum'dan geçmek hakkına karşılık, Sovyet Rusya'ya da Trabzon'dan geçmek hakkının verilmesini dileyiyor, ama bu konuda BMM yönetiminden sıkı yönerge almış olan Yusuf Kemal, bu Rus dileğini kabul etmiyordu. Konferans sona ermek üzere olduğundan, Yusuf Kemal, Ankara'dan yeni yönerge dileyiyor; Dışişleri Bakanı Bekir Sami'nin bu sırada Avrupa'da İtilâf devletleri temsilcileriyle çevirdiği düzenlerin Ruslar üzerinde kötü etki yarattığını; Rusların Türklere gittikçe kuşkulananmaya, kurula birçok güçlükler çıkarmaya başladıklarını bildiriyor; Moskova görüşmeleri sonuca varmadan önce, İtilâf devletleriyle bir anlaşmaya varılmamasını, çünkü İngilizlerin Doğu'da Türk çıkarlarını Ruslar kadar tanımak niyetinde olmadıklarını; sonra Türklere Fransızlarla bir anlaşmaya varmak üzere olduklarına inanan Rusların, Türkiye'ye yardım konusuyla ilgili gizli protokolü imzalamaktan kaçındıklarını; Ankara, Rusların kuşkuğunu giderirse, onlardan ek yardım alınabileceğini bildiriyordu¹⁷².

9 Martta Türk kurulu Stalin'le yeniden görüşüyor; uzun süren bu görüşme sırasında, Moskova Antlaşmasının özünü teşkil edecek önemli noktalarda görüş birliğine varılıyor; bu noktalar bir tasarı biçiminde kaleme alınıyor ve 18 Mart 1921'de Moskova Antlaşması resmen imzalanıyor, ama yanlar, bu tarihi, İstanbul'un İtilâf devletlerince işgal edildiği günün yıldönümü olan 16 Mart olarak değiştirmeyi kabulleniyorlardı. Moskova Antlaşmasının önemli maddeleri kısaca şunlardı: yanlar, birbirlerine zorla kabul ettirilen herhangi bir barış antlaşmasını tanımayacak; Sovyet yönetimi, Türkiye ile ilgili olan, ama sınırları Misak-ı Milli'de saptanan BMM yönetiminin kabullenmeyeceği herhangi bir antlaşmayı tanımayacak; Batum, Gürcistan'ın yönetiminde kalacak, halkına özerklik verilecek, gümrük resmi ödemedi Türkiye'nin Batum limanından geçme hakkı olacak; Nahcivan'a Azerbaycan'ın koruyuculuğu altında yerel özerklik verilecek; iki yan, Doğu uluslarının hürriyet ve bağımsızlığını

¹⁷² Tengirşenk, s. 227.

tanıyacak; Boğazlar, tüm ulusların gemilerine açık olacak; Boğazlar rejimi, Karadeniz'de kıyısı olan devletler arasında yapılacak bir konferansta, İstanbul'un güvenliğine, Türkiye'nin kesin egemenliğine uygun biçimde saptanacak; yanlar, kendi sınırları içinde diğer yana düşman akım ve örgütlerin kurulmasına izin vermiyecek; o güne dek iki ülke arasında imzalanan ve ortak çıkarları yararına olmıyan antlaşmalar hükümsüz sayılacak; Sovyet yönetimi kapitülasyonları tanımayacak. Çiçerin ayrıca Yusuf Kemal'e gönderdiği resmî bir mektupta, Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye, ekonomik kalkınması için her yıl 10 milyon ruble tutarında malî yardımda bulunacağına söz veriyordu¹⁷³.

Moskova Antlaşması, 7 Temmuz 1921'de BMM'nin onayına sunuluyor; Doğu'lu bazı milletvekillerinin karşı çıkmalarına karşın, aleyhte 5 oya karşı 201 oyla onaylanıyor; bunun ardından söz alan Yusuf Kemal, Doğu'lu milletvekillerini, bu antlaşmadan yana oy vermemekte haklı görüyor, ama ulusal çıkarlar adına antlaşmanın imzalanması gereğini anlatmaya çalışıyordu¹⁷⁴.

Moskova Antlaşması, iki yana çıkar sağlıyordu. Sovyet Rusya, İtilâf devletlerine karşı yeni bir dost kazanıyor; Kafkasya ve Doğu-

¹⁷³ Y. Kemal'den M. Kemal'e kapalı telyazısı, Moskova, 19. 3. 1921. Tengirşenk, s. 229-230; antlaşma için bkz., a. g. e., s. 293-302; *Düstur* II, Tertip, c. 2, s. 72-78; Cebesoy II, s. 147-150; BFSP, c. 118, s. 990-996; Degras I, s. 237-240; Toynbee I, s. 361-376; Hurewitz II, s. 95-97; Shapiro I, s. 100-102; FO/6272/E 5810, İngiliz Genel Karargâhından Savunma Bakanlığına istihbarat raporu. BMM'nin 24 Mart günkü oturumunda, Ruslara Doğu'da ödün verildiği ve Batum'un bırakıldığını öne süren Doğu'lu milletvekilleri, Dışişleri Bakanını sert bir dille eleştiriyor; yönetimi, Misak-ı Milli'yi çiğnemekle suçlayacak kadar ileri gidiyorlardı. Dışişleri Bakan vekili Muhtar Bey, Moskova görüşmelerinde Misak-ı Milli esas olarak alınmakla birlikte, siyasal nedenlerden ötürü küçük bir değişikliğin kabulü zorunluğuyula karşılaştığını anlatmaya çalışıyordu. BMM. ZC., 1. dönem, c. 7, s. 146, c. 9, s. 206. Dr. Rıza Nur, 12. 4. 1921'de Karabekir'e Tiflis'den gönderdiği mektupta şöyle diyordu: "Ruslarla gizli bir antlaşma imzalamayı dileyorduk, ama bunu kabullenmediler... Rusya yine eski Rusya'dır. Bolşeviklik bir maskedir. Hatta şimdi komünizm sorunuyla tüm dünyayı fazlasıyla Moskova'ya bağlamak istiyorlar..." Karabekir, s. 959.

¹⁷⁴ BMM. ZC., 1. dönem, c. 11, s. 338. Moskova Antlaşması, Kanun No. 141 olarak onaylanıyor ve 16. madde gereğince 22. 9. 1921'de Kars'ta teati ediliyordu. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları*, Ankara, 1965, s. 7-16; FO/6273/E 9544, H. Rumbold'dan Lord Curzon'a kapalı yazı No. 755, İstanbul, 13. 8. 1921. Rumbold, antlaşmada birçok gizli askerî maddeler olduğunu öne sürüyordu.

daki İslâm ülkelerinde kendi durum ve etkisini güçlendirerek denkleştiriyor; Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da, Sovyetlere karşı isyan çıkması olasılığını ortadan kaldırıyor; Sovyet ülkelerini korumak amacıyla Türkiye'nin Boğazlardaki durumunu kuvvetlendirmek ve ileride bu ülkeyi Bolşevikleştirmek umudu beslemeye başlıyordu. Öte yandan Kemalist Türkiye, Moskova Antlaşmasıyla büyük bir diplomatik zafer kazanıyor; ulusal dileklerini bir aşama değin gerçekleştiriyor; Doğu sınırlarını güven altına alıyor; hukuken tanınarak, uluslararası itibarını arttırıyor ve Türk-Rus yanaşmasından çok kaygılanan İtilâf devletlerine karşı büyük bir koz kazanıyor; Sovyet Rusya'dan yardım sağlıyor; Türkiye'nin, Rusya'nın Kafkaslardaki peykleriyle olan bazı anlaşmazlıklarını Moskova'nın yardımıyla bir çözüme bağlamak imkânını sağlıyordu¹⁷⁵.

İki yana sağladığı çıkarlara karşın antlaşma, iki ülke arasında kuşku ve güvensizlik tohumları serpiyordu. Yanların, kendi sınırları içinde, diğer yana düşman örgüt veya akımlara izin vermiyeceklerine dair 8. madde, Sovyet Rusya'nın, kendi yönetimindeki ülkelerde, özellikle Müslümanlar ya da Türk asıllı halklar arasında Kemalistlerin Pan-Turancı veya Pan-İslâmcı davranışlarda bulunmaları olasılığından kuruntu duyduğunu; Kemalist Türkiye'nin de, kendi sınırları içinde komünist akımı ve Bolşevik emellerinden çekindiğini gösteriyordu. Dolayısıyla Moskova Antlaşmasının geleceği pek parlak görünmüyordu¹⁷⁶.

6. Türk - Afgan Dostluk Antlaşması :

Türk kurulu, Moskova'da ilişki ve görüşmelerini sürdürürken, Sovyet başkentindeki Afgan büyükelçisi Mehmet Veli Han'ın, Kemalist Türkiye ile Afganistan arasında bir dostluk antlaşmasına yol açabilecek görüşmelerde bulunmaya yetkili olduğunu öğreniyor; bir dostluk antlaşması tasarısı kaleme alıyor¹⁷⁷; 1 Mart 1921'de, Kemalist Türkiye ile Afganistan arasında Moskova'da bir dostluk ant-

¹⁷⁵ Bayur, s. 70-71, II, *Adalet*, 22. 1. 1965; Gönlübol ve Sar, s. 27; *Tarih* IV, s. 102; Bıyıkhoğlu, *Bellekten*, XXV, No. 99, Temmuz 1961, s. 486; E. Z. Karal, *Yeni Türkiye*, İstanbul, 1959, s. 60; FO/6515/E 6400, İngiliz gizli istihbarat raporu No. 228, 30. 5. 1921; Howard, s. 263-264; Davison, s. 191; Spector, s. 76; Vere-Hodge, s. 32-33.

¹⁷⁶ Gönlübol ve Sar, s. 28 ve I, s. 14-15.

¹⁷⁷ Tengirşenk, s. 218.

laşması imzalanıyordu. Bu antlaşmaya göre, bağımsız Türkiye, Afganistan'ın bağımsızlığını tanıyor; yanlar, tüm Doğu uluslarının, özellikle Kiva ve Buhara uluslarının kesin özgürlük ve bağımsızlıklarını kabulleniyor; herhangi bir emperyalist devletin yanlardan birine saldırmasını iki yana da saldırı olarak nitelemeyi ve buna tüm güçleriyle karşı koymayı; yanlardan herhangi birine düşman olan bir devletle antlaşma imzalamamayı; diğer devletlerle bir antlaşma yapmadan önce öteki yana bilgi vermeyi üstleniyorlardı¹⁷⁸.

Bu sırada İslâm ülkeleri arasında çeşitli paktlar yapılması siyasasını uygulayan Sovyet Rusya'nın üstelemeyle imzalanan Türk-Afgan Antlaşması, Kemalist Türkiye ile Afganistan arasındaki diplomatik ilişkileri düzenliyor; 1921 Nisanının ikinci haftasında, Sultan Ahmet Han başkanlığında bir Afgan diplomatik kurulu Ankara'ya geliyordu¹⁷⁹.

İngilizler, Türk-Afgan Antlaşmasında, bir İslâm Konfederasyonu kurulması; Hindistan, Orta Asya, Doğu İran ve Belüciistan'da ihtilâl propagandası yürütecek örgütler kurularak yönetilmesi; Afganistan'ın savunması için bir Türk askerî kurulunca stratejik plânlar hazırlanarak uygulanması konularını kapsıyan bazı gizli maddeler olduğuna inanıyorlardı¹⁸⁰. Onlara göre bu antlaşma, Kemalistlere, Kâbil'e gönderecekleri askerî kurulun yardımıyla Afganistan'ı "Hindistan'ın etine batacak bir diken" biçimine getirebilecek plânlarını

¹⁷⁸ A. g. e., s. 218-219; Cebesoy II, s. 151; *Düstur*, c. II, s. 70; HTVD, No. 1321; *Hâkimiyet-i Milliye*, 24. 3. 1921; *Yeni Gün*, 25. 4. 1921; BFSP, C. XVIII, 1923, s. 10-11; Mears, s. 643-644; Toynbee I, s. 388-389; FO/6469/E 4897, Sir Horace Rumbold'dan Lord Curzon'a yazı No. 401, İstanbul, 20. 4. 1921, antlaşmanın tam metnini verir. Bu antlaşma, Fahrettin Paşa'nın Kâbil'e Kemalist büyükelçisi atandığı 1922 Ekiminin sonuna doğru Afgan yönetimince onaylanmıştı. *Afgan*, 29. 10. 1922; FO/8085/N 10557, İngiliz diplomatik temsilcisi Humphreys'den Lord Curzon'a yazı, Kâbil, 4. 11. 1922. BMM antlaşmayı 1921 Temmuzunda onaylamıştı. FO/6473/E 8473 Yüksek Komiser vekili Rattigan'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 23. 7. 1921.

¹⁷⁹ Ankara'ya ilk Afgan büyükelçisi atanan Sultan Ahmet Han, Türk kuruluş savaşını destekleyen oldukça tanınmış bir diplomattı. Batı'lı bir ziyaretçiye, "Tüm İslâm ülkeleri, Türk sorununu kendi sorunları sayıyorlar" demişti. Davison, s. 195; Jaeschke, *Kronoloji*, s. 148.

¹⁸⁰ FO/8084/N 9912, İstanbul'dan Londra'ya gönderilen gizli rapor, 25. 5. 1921.

uygulamak için ortam hazırlıyabilirdi ¹⁸¹. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'a bakılacak olursa, Kemalist önderler, bu antlaşmayı, Türkiye'nin Doğu'da kazanacağı büyük zafere yönelen önemli bir atılım olarak niteliyor; bunun İngiltere'yi çok üzeceğine ve esasen, herhangi bir anda "Batı emperyalistlerine karşı ayaklanmaya hazır olarak" Hindistan İmparatorluğuna son verecek ve Doğu'da güçlü bir İslâm bloku doğmasına yardımcı olacak İslâm Federasyonuna giden yol olduğuna inanıyorlardı ¹⁸².

7. Türkiye - Azarbecan İlişkileri :

Kemalistler, birçok nedenlerden ötürü dost bir Azerbaycan'a gereksiniyorlardı: Azerbaycan, diğer Kafkas devletlerine ve Sovyet Rusya'ya karşı uygulayacakları siyasadada kendilerine yararlı olabilirdi; İtilâf devletleriyle bir anlaşmaya varılırsa, Azerbaycan'ı Sovyetlere karşı kullanabilirlerdi; sonra Azerbaycan'dan maddî yardım sağlanabilirdi, ama Kâzım Karabekir'e göre, Kemalistlerin en sıkışık günlerinde bu yardım bir türlü gelmiyordu. Bu durum, Kemalist önderleri çok üzüyordu, çünkü geçmişte Azerbaycan için büyük fedakârlıklar yapan Türkiye, o sıralarda bir ölüm kalım savaşı yapıyor, ama Azerbaycan, Türkiye'ye yardımdan kaçınmakla kalmıyor, Türkiye'ye Bolşevik yardımının ulaşmasına da engel oluyordu.

Kemalistler, Azerbaycan'm Bolşevik Rusya ile bir antlaşma imzalayarak Anadolu Türkleriyle birleşmesini bekliyorlardı ¹⁸³. Mustafa Kemal, Azerbaycan'da işbaşında olan "Müsavat" yönetimini bu yolda uyarmak için her türlü gayreti harcıyor, ama bu yönetimin bazı üyeleri, özellikle Yusufbekov, Fatih Ali Han ve General Meh-menderof böyle bir öneriye yanaşmıyorlardı. Öteyandan Azerbaycan'lı bakanlardan Gajinski ve Savunma Bakanı yardımcısı General Şeyhli, muhalefetteki "İttihat" Partisini destekliyor; Azerbaycan

¹⁸¹ FO/6469/E 4950, Hindistan'daki İngiliz Genel Kurmay Başkanlığından Askerî İstihbarat Şefine kapalı telyazısı No. X3249, 19. 4. 1921 ve Dışişleri Bakanlığı yetkilisi W. S. Edmonds'un derkenarı; Spector, s. 100; Ryan, s. 147.

¹⁸² FO/6469/E 5231, H. Rumbold'dan Lord Curzon'a kapalı yazı No. 426, İstanbul, 27. 4. 1921, ilişkide Türk-Afgan Antlaşmasıyla ilgili gizli rapor, İstanbul, 16. 4. 1921.

¹⁸³ K. Karabekir'den M. Kemal'e kapalı telyazısı, Erzurum, 23. 4. 1921, Karabekir, s. 654.

ordusundaki bazı Türk subaylarının yardımıyla, 28 Nisan 1921'de, başarılı bir hükümet darbesi yapıyor; Gajinski ve arkadaşları işbaşına, iktidar, Bolşeviklerin eline geçiyordu.

Bundan sonra Bolşeviklerle Müslüman Tatarlar arasında ayrılıklar başgösteriyor; birçok illerde Tatarlar, Bolşevik yönetimine karşı ayaklanıyor; Kemalist Türkiye'nin yardımına sığınıyorlardı. İngiliz kaynaklarına göre, bu arada Sovyet askerî birlikleri, Azerbaycan'lı İslâm ihtilâl gücüne "oldukça vahşi" darbeler indiriyor; birçok Müslüman Tatarları "bir kırımdan geçiriyor"¹⁸⁴, ama Kemalistler, kendi yurtlarının kurtuluşu için yardımlarına çok gereksindikleri Sovyet Rusya ile açık bir çatışmadan sakınmayı Azerbaycan ihtilâline karışmaya yeğ tutmak zorunda kalıyorlardı¹⁸⁵.

8. Türkiye - Gürcistan İlişkileri :

Kemalistlerin Gürcistan'a karşı uyguladıkları siyasanın ana gayeleri şunlardı: Batum'u almak; sınır sorununu çözüme bağlamak; Türk-Ermeni çatışmasında Gürcistan'ın yansızlığını sağlamak; Sovyet Rusya'nın Anadolu'ya sızmasını önlemek amacıyla Gürcistan'ı tampon bir bölge biçimine getirmek; İtilâf devletleriyle bir anlaşmaya varılır ve Sovyet Rusya ile bir çatışma olursa, yardımına çok gereksinecek Gürcistan'ı yedek olarak tutmak¹⁸⁶. Ama Gürcistan Kemalistlere pek güvenmiyor; onların Batum iline saldırmaya hazırlandıklarına inanıyor; Ermenilere karşı savaşarak Ermenistan içinde ilerlemeye başlamalarından çok korkuyor; Kemalistlerin Ermenileri yenilgiye uğratmaları üzerine, Ermenistan'a yardımda bulunmadığından ötürü sevinç duyuyordu. Esasen Gürcistan'da nüfusun büyük bir kısmı Müslümanlardan oluşuyordu, dolayısıyla kendi çıkarlarının Türklerle bir anlaşmaya varmasını gerektirdiğini iyice kavriyordu. Bu yüzden, Kemalistler Tiflis'e bir diplomatik temsilci göndermeyi önerince hemen kabulleniyordu¹⁸⁷.

¹⁸⁴ FO/4944/E 9429, İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Stokes'dan Lord Curzon'a, "Kafkaslardaki Durum" konulu gizli rapor, 15. 7. 1921.

¹⁸⁵ FO/6469/E 5233, Türkiye Yıllık Raporu, 1920.

¹⁸⁶ FO/6497/E 138 ve E 866, İngiliz gizli istihbarat raporları No. 97 ve 99, 4 ve 18. 12. 1920.

¹⁸⁷ Görünüşü sürdürmek isteyen Kemalistler, Sovyet Rusya ile Gürcistan arasında bir savaş patlamak olasılığıyla ilgili söylentilerin doğru olup olmadığını Rusya'dan soruyor, ama bir karşılık alamıyorlardı. Daha sonra, Gürcistan'la bir

Bunun ardından, bir Türk diplomatik kurulu Gürcistan'a gidiyor; 13 Kasım 1920'de Tiflis'e varan kurulun başkanı Albay Kâzım Bey, aynı gün Gürcistan basınına verdiği demeçte, BMM yönetiminin bağımsız bir devlet olarak tanıdığı Gürcistan'a karşı olan dostça duygularını onaylamak istediğini; her iki ülkenin ortak çıkarları olduğunu; aralarında fazlasıyla ayrılık yaratmaya çalışıldığını ama anlaşmazlıklarının, yapılacak görüşmelerle çözümleneceğini bildiriyordu¹⁸⁸.

Albay Kâzım Bey bu demeciyle çok iyimser olduğunu gösteriyordu, oysa Kemalist Türkiye ile Gürcistan arasında Batum ili konusunda büyük bir anlaşmazlık vardı. Kemalistler, Brest Litovsk Antlaşması gereğince Batum'un Türkiye'ye geri verilmesini istiyor, ama Gürcüler buna yanaşmıyorlardı. Sorun, bu sıralarda Ankara'ya ulaşan Simeon Mdivani başkanlığındaki Gürcü kuruluyla da görüşülüyor, ama bir çözüme bağlanamıyordu¹⁸⁹.

Moskova'ya gitmekte olan Türk kurulu, 1921 yılı Ocak ortalarına doğru Tiflis'den geçerken, Gürcistan önderleriyle yaptığı resmî olmayan görüşmelerden, bu ülkenin Türkiye, İran, Azerbaycan,

antlaşma imzalamalarına karşı çıkıp çıkmıyacağını yine Moskova'ya soruyor, Moskova buna karşı çıkmamakla birlikte, Kemalistleri, İngiltere'ce aldatılmamaya uyarıyordu. FO/6464/E 687, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 4, Tiflis, 6. 1. 1921. Ayr. bkz. *Borba* No. 4 (859), 6. 1. 1921; FO/6497/E 135, İngiliz gizli istihbarat raporu, 2. 12. 1920.

¹⁸⁸ FO/4970/E 16342, gizli siyasi rapor, 13. 12. 1920; Albay Kâzım Bey'in Tiflis'de çıkan *Slovo* gazetesine verdiği demeç, *Slovo* No. 266, 21. 11. 1920; *İslâm Gürcistan* No. 19.

¹⁸⁹ FO/4948/E 15085, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 519, Tiflis, 23. 11. 1920. Gürcistan Millet Meclisi asbaşkanı Simeon Mdivani, İngilizlerin izniyle Ankara'ya hareket eden ve sekiz üyeden oluşan Gürcistan kurulu başkanı olarak görev yapıyor; Kemalist Türkiye'ye atanan ilk büyükelçi olarak 8. 2. 1921'de Ankara'da Mustafa Kemal'e itimatnamesini sunuyordu. *Söylev* II, s. 340; *Speech*, s. 419; *Hâkimiyet-i Milliye* No. 104; Bayur, s. 67 ve II, *Adalet*, 21. 1. 1963; ayr. bkz. FO/4948/E 15490, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 557, Tiflis, 9. 12. 1920. İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilisi W. S. Edmonds bu belgeye şu derkenarı ekliyordu: "Kemalistlerle Gürcüler arasındaki görüşmeler, Kemalistlerle Bolşevikler arasındaki ilişkileri fazlasıyla gerginleştirebilir. Dolayısıyla bu görüşmelere engel olunmamalı..." Ayr. bkz. FO/6265/E 6, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 592, Tiflis, 31. 12. 1920. Dışişleri Bakanlığı yetkilisi D. G. Osborne'un 3. 1. 1921 tarihli derkenarı: "Şimdi sürekli olarak Ankara'ya diplomatik kurullar gidiyor. Bu kadar rağbet Kemal için kötüdür, ama Bolşevikleri kudurtacak".

Kuzey Kafkasya, Türkistan, Ermenistan ve diğer Doğu ülkeleriyle birlikte, Sovyet Rusya'ya, İngiltere'ye ve kendilerini köle etmiye çalışacak herhangi bir devlete karşı siyasi ve ekonomik bir pakt imzalanmasını destekleyeceğini anlıyordu. Gürcü önderlerin en acil gayesi, Türkiye ile bir ittifak yaparak, "Kuzeydeki güce karşı (Sovyet Rusya)" bir Kafkas Konfederasyonu kurmaktı¹⁹⁰. Türk kurulu başkanı Yusuf Kemal, bu konudaki görüşlerini Ankara'ya duyururken, Tiflis'in, İtilâf devletlerinin düzenlerine sahne olduğunu; Rusya ile Türkiye arasındaki diplomasi oyununda bir koz olarak kullanılabilir Gürcülerin, İtilâf devletlerinin etkisiyle Türklere bir barış önerisinde bulunmaları olasılığı olduğunu; tüm gelişmeler konusunda herhalde İtilâf devletlerine bilgi verdiklerini; Türkler Gürcülerle bir anlaşmaya varırlarsa, Rusların gücenebileceklerini; o güne dek Rusların Türk dileklerini yerine getirip getirmeyeceklerinin bellisiz olduğunu; tüm Kafkasya ve Türkistan'da Ruslara karşı genel bir sızlantı olduğunu; Müslüman halkın, gözlerini Türkiye'ye diktiğini ve Türkiye'nin Doğu'daki güç ve şanının Gürcistan kamuoyu üzerinde olumlu bir etki yarattığını bildiriyordu¹⁹¹.

Gürcülerin Sovyet Rusya'ya karşı öne sürdükleri önerileri destekleyen Kemalist önderler vardı. O sıralarda Londra Konferansına katılmak üzere Avrupa'ya giden Dışişleri Bakanı Bekir Sami, Kafkaslarda Sovyetlere karşı bir blok kurulması yolunda, Londra'da, Kafkasyalı bazı temsilcilerle düzen çeviriyordu¹⁹². Moskova'ya atanan ilk Kemalist büyükelçisi Ali Fuat da, Ankara yönetiminin tanınması ve Türkiye'nin yeniden canlandırılması koşullarıyla, İtilâf devletleriyle bir anlaşmaya varılmasından yana idi; aksi halde Kemalistlerin, aralarında pek az benzerlik bulunan Bolşeviklerle daha sıkı ilişkiler kurmak zorunda kalacaklarına inanıyordu. 4 Şubat 1921'de Tiflis'de bir gazeteciyle görüşürken, Sovyetlerin, Gürcistan'ın demiryollarından yararlanmak ve Kemalistlerle bir anlaşmaya

¹⁹⁰ Bolşevikler bu sıralarda Gürcistan'la Kemalist Türkiye arasında gizli bir antlaşma imzalanmış olmasından çok kuşkuluyor; bu antlaşma gereğince Batum'un Türkiye'ye geri verilmesine karşılık, Kemalistlerin Gürcistan'ı istilâ etmemeye söz verdiklerine inanıyorlardı. DBFP 1/XII, s. 654, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 538, Tiflis, 1. 12. 1920; Aralov, s. 29.

¹⁹¹ Tengirşenk, s. 208-213.

¹⁹² FO/6272/E 2961, İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilisi D. G. Osborne'un 2. 3. 1921 tarihli derkenarı.

varmasını önlemek amacıyla, Tiflis'deki Bolşevik Ermeni Ataşemiliteri Dro'nun önerisi üzerine, Gürcistan'ı istilâ etmek için plânlara hazırladıklarını; Moskova Konferansı Gürcistan sorununu ele almadan önce, İtilâf devletleri Kemalistlerle bir anlaşmaya varırlarsa, Gürcistan'ın kurtarılacağını ve Kemalistlerin Moskova Konferansından çekileceklerini; aksi durumda Gürcistan'ın bölüşüleceğini gizlice bildiriyordu¹⁹³.

Tiflis'deki İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Stokes da, 15 Şubat 1921'de Lord Curzon'a gönderdiği kapalı telyazısında, Kemalistleri Bolşevik Rusya'dan ayırarak Bolşevikleri Kafkaslardan kovmak zamanının geldiğini; Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya halklarının Sovyetlere karşı ayaklanacaklarını bildiriyor, ama Lord Curzon ona verdiği karşılıklıta, ortak davranışlarda bulunmaları için San Remo konferansında Kafkas devletlerini uyaran ama bunda başarısızlığa uğrayan İngiltere'nin, Azerbaycan ve Dağıstan önderlerinin plânlarına karışmayacağını; Gürcülerin o sırada ancak kendi siyasa ve kaynaklarına güvenmeleri gerektiğini bildiriyordu¹⁹⁴.

Bu arada İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden R. Mc Donell'in kaleme aldığı 19.2.1921 tarihli rapordan anlaşıldığına göre, Paris'de toplanan Azerbaycan delegasyonu başkanı M. Topçubaşef, Dağıstan temsilcisi M. Topaçermiyef, Ermeni önderlerinden Bogos Nubar ve M. Aharonian ve Kafkasya'lı diğer bazı temsilciler, Ankara yönetimiyle bir anlaşmaya varmak kararını alıyor; bu kararın İngiltere'ce onaylanacağına; esasen İngiltere'nin Gürcistan'a, Kemalistlerle bir dostluk anlaşması yapmak iznini verdiğiğine inanıyor; Türk ulusal akımının önderi Mustafa Kemal'in "gerçekte büyük bir İngiliz dostu olduğunu" ve Türkiye'nin ancak İtilâf devletleriyle dostluk kurarak ayrı bir devlet olarak yaşayabileceğini kavradığını öne sürüyorlardı. Kafkasya'lı bu temsilcilere göre, dört Kafkas devletiyle ittifak kuracak dost bir Türkiye, Sovyet Rusya ile İngiltere'nin Doğu'daki ülkeleri arasında bir tampon bölge biçimine gelecek; İtilâf devletlerine karşı dost olacak ve İran'daki Bolşevik etkisini ortadan kaldıracaktı. O sıralarda tüm Kafkasya, Kızıl Ordu'ya karşı ayak-

¹⁹³ FO/6465/E 1710, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 23, Tiflis, 5. 2. 1921.

¹⁹⁴ FO/6268/E 2201, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı No. 50, Tiflis, 15. 2. 1921 ve Lord Curzon'dan Albay Stokes'a kapalı telyazısı No. 34, Londra, 25. 2. 1921.

lanmış durumda idi ve harekete geçmek için zaman çok uygundu. Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Mc. Donell, Bolşeviklerin, Kafkas ülkelerinin Türklerle birleşmeleri olasılığını iyice kavradıklarını ve bu yoldaki davranışları bazı İtilâf devletlerinin desteklediklerine inandıklarını ayrıca kaydediyordu. Diğer yetkililerden D. G. Osborne da belgeye 20 Şubat 1921'de eklediği derkenarda, Kafkas devletleri işbirliği yapacak bir durumda iseler Türklerle dostluk kurlmaları olasılığına değinerek, böyle bir dostluğun, bu devletlerin Bolşeviklerin "ayakları altında kalmalarına" veya onların "ayakları altına düşmelerine" yeğ tutulması gerektiğini öne sürüyordu ¹⁹⁵.

Kemalist önderler, Avrupa'da çevrilen bu düzenleri biliyorlardı. Kâzım Karabekir, 27 Mart 1921'de Mustafa Kemal'e gönderdiği kapalı telyazısında, Londra Konferansının iç yüzünü şöyle görüyordu: Rus ve Gürcü savaşında Türkleri Kafkas emelleri peşinde koşturarak, Gürcülerle bağlaşıklık olarak Ruslara karşı savaş açtırmak ve böylece Türkiye'yi ateş çemberi içinde eritmek. İtilâf devletlerinin, Kemalist Türkiye'nin Menşevik Gürcü yönetimiyle bir antlaşma imzalayarak Kafkas Konfederasyonu kurmaya kalkıştığı ve Batum'un işgalinin BMM'nce de fazlasıyla alkışlandığına dair etrafa propaganda yaydıklarını; sonuçta Türk tutumundan ne Gürcülerin ne de Rusların tatmin olduklarını bildiriyor; âni etkilerden kurtulmak amacıyla, ondan sonraki Doğu siyasasının bir savaş plânı gibi esaslı düşünülerek saptanmasını ve ilgililere oldukça gizlice bildirilmesini; parlak sözlere kanılmamasını öneriyor; Doğu siyasasına dair şu görüşleri bildiriyordu: Ruslar Kafkasya'ya egemen oldukları sürece onlarla dost ve gerekirse bağlaşıklık olmalı; bunu Rusların önemli çıkarlarında göz olmadığını göstermekle tanıtlamalı; Kafkaslardaki Türk temsilcileri güvenilir kişiler olmalı ve ellerinde açık yönerge bulunmalıdır; çok kurnaz olan İtilâfçılar, Ruslarla Türkler arasında kuşku yaratmak için Türk temsilcileri üzerinde çalışabilirlerdi. Bu, Türkler için felâketli bir siyasa olabilirdi. Ruslar Kafkasya'dan çekilmeye zorlanırlarsa, Türkler ivedilikle Kafkasya'ya egemen olmalıydılar; ama Türkler Kafkaslara egemen olacaklardır diye Rusların zayıflamasına yardımcı olmamalıydılar; çünkü Ruslar Türklerin çabasıyla zayıflamaz, sonra yönetimleri altındaki Müslümanları ezer; Türkiye'yi de ilk fırsatta ezmeye çalışırlardı. Bir Türk-İslâm birliği

¹⁹⁵ FO/6268/E 2201; DBFP 1/XII, s. 665.

ancak Rusların çökmeleri ve Türklerin Kafkaslara yerleşmelerinden sonra esaslı bir plânla gerçekleşebilirdi. Mustafa Kemal, 11 Nisan 1921'de buna verdiği karşılıkta, Karabekir'in görüşlerine katıldığını bildiriyordu ¹⁹⁶.

Bolşevikler de Avrupa başkentlerinde çevrilen bu düzenleri biliyor; Kemalistlerin, İtilâf devletleriyle bir anlaşmaya vardıldıktan sonra dikkatlerini Doğu'ya çevirmeleri olasılığından korkuyor; Gürcistan'ın Kemalistlerle iyi ilişkiler kuran yansız bir ülke olarak kalmasını istemiyorlardı ¹⁹⁷. Bu yüzden 12 Şubat 1921'de Gürcistan'a karşı âni bir saldırıya geçiyor; üç gün sonra Gürcistan ordusunun karşı saldırıya geçmesi üzerine Sovyet Rusya ile Gürcistan arasında bir savaş patlıyordu. Fırsattan yararlanan Kemalistler, 22 Şubatta Gürcistan yönetimine kesin süreli bir öneri (ültimat) göndererek, Ardahan ve Artvin ilçelerinin ivedilikle boşaltılmalarını talep ediyor, aksi halde buralarını zor kullanarak işgal edeceklerini bildiriyorlardı. İki savaş kesiminde savaşıacak bir durumda olmıyan Gürcü yönetimi, iki ilçeyi Türkiye'ye vermek zorunda kalıyor; sorunun bir hakem kurulu aracılığıyla çözümlenmesini öneriyor ¹⁹⁸; ama 8 Mart günü, bir Rus istilâsını önlemek amacıyla Kemalistleri, Gürcü yönetiminin sürdürülmesi koşuluyla Batum ilini işgale çağırıyordu. İki gün sonra BMM diplomatik temsilcisi Albay Kâzım Bey, Türk ordusunun söz konusu yerleri ivedilikle işgal edeceğini Gürcü yönetimine bildiriyor; İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Stokes'la görüşürken, Kemalistlerin bu yerleri askerî nedenlerden ötürü ve geçici bir süre için işgal edeceklerini; Türk ordusunun ancak şehrin ve limanın etrafındaki stratejik noktaları ve istihkâmları işgal edeceğini; şehri işgal etmeyeceğini; Gürcistan bayrağının çekilmesine ve sivil yönetimin sürdürülmesine müsaade vereceğini bildiriyor; Gürcistan

¹⁹⁶ Karabekir, s. 939-942.

¹⁹⁷ FO/6515/E 6400, İngiliz gizli istihbarat raporu No. 228, 30. 5. 1921.

¹⁹⁸ İngiliz diplomatik temsilcisi Albay Stokes'un 23. 2. 1921'de Lord Curzon'a bildirdiğine göre, Kemalistler sırf Londra Konferansına baskı yapmak; Bolşevikler Tiflis'i alırlarsa veya Karadeniz kıyısı boyunca ilerleyerek Batum'u işgal etmek tehlikesi yaratırlarsa, Batum'u kolayca işgal edebilecekleri bir durumda olmak için Ardahan ve Artvin ilçelerini işgal ettiklerini bildiriyordu. DBFP 1/XII, s. 666-667.

ordusunun savaştan vazgeçerek sorunu Ruslarla Türklere bırakmasını öneriyordu¹⁹⁹.

Türk ordusu 11 Mart 1921'de Batum'a giriyor; Kafterazde başkanlığındaki Bolşevik ihtilâl komitesi ve Albay Kâzım, yayımladıkları ayrı bildirgelerde, Batum'u devraldıklarını bildiriyorlardı. Albay Kâzım kendisini genel vali atıyor; garda, telsiz merkezinde ve şehrin dışında Türklerle Gürcüler arasında çarpışmalar sürüyordu. 1.500 kadar Bolşevik askeri trenle gelerek, çarpışmalar bitinceye dek şehrin dışında konaklıyor; daha sonra şehre girerek Türk-Gürcü çarpışmalarına katılmak niyetinde olmadıklarını açıklıyorlardı. 19 Mart günü Türklerle Gürcüler arasında Ankara ve Moskova'dan gelecek yönergelerin alınacağı güne dek ateşkes buyruğu uygulanıyor; 16 Martta imzalanan Moskova Antlaşmasıyla Türkler Kars'la Ardahan'ı alıyor, ama Batum'u boşaltıyorlardı. Böylece Gürcistan da Ermenistan gibi Sovyetleştiriliyordu²⁰⁰.

9. Kemalistler ve İslâm Dünyası:

Türk-Arap ilişkilerinde Müslümanlığın çok önemli rolü olmuştur²⁰¹. İtilâf devletlerince kışkırtılarak, tam bağımsızlık vaadiyle Osmanlı yönetimine karşı ayaklanan Araplar, savaş sonunda bu hakka gerektiği gibi sahip olmadıklarını ve Türklerin yerine şimdi Hıristiyan hatta Musevi yönetimine verildiklerini görünce, aldatıldıklarını anlamakta gecikmiyor; Türk yönetimine yeniden özlem duymaya başlıyorlardı²⁰².

Arap ve İslâm dünyasındaki duyguları iyi bilen Kemalistler, İslâm ülkelerinin maddî ve manevî desteğini kazanmak için tedbirler alıyor; kendi sınırlarına yakın ülkelerden başlayarak, Doğu'da Kaf-

¹⁹⁹ DBFP 1/XII, s. 669; BMM. ZC., C. IX, s. 67. Lord Curzon, 17. 3. 1921'de Albay Stokes'a gönderdiği kapalı telyazısında, Bekir Sami'nin Türklerle Bolşevikler arasında engel teşkil edecek bir Kafkas Konfederasyonu kurulmasından yana olduğunu; Türklerin Batum ve dolaylarını geçici bir süre için işgal ettiklerini açıkladığını bildiriyor; İtilâf devletlerinin başkentlerinde Gürcistan temsilcisi bulunan M. Çenkeli'ye, Paris'de Bekir Sami'yle içten bir görüşme yaparak, sonucu Londra'ya kendine bildirmesini tembihlediğini ekliyordu. DBFP 1/XII, s. 669-670.

²⁰⁰ FO/6270/E 4687, Albay Stokes'dan Lord Curzon'a rapor, Londra, 20. 4. 1921; Fischer I, s. 392; Karabekir, s. 927; Bayur, s. 67-68; Gönülbul ve Sar, s. 25.

²⁰¹ Zeine, s. 12-17 ve 167-169.

²⁰² A. g. c., s. 196-201; *The Memoirs of Aga Khan*, Londra, 1954, s. 153-156.

kasya, İran, Afganistan ve Hindistan'a kadar; Batı'da Arnavutluk, Güneyde Suriye, Filistin, Mısır ve Arabistan ve Güney Batıda Cezayir ve Fas'a kadar, tüm İslâm ülkelerini kapsıyacak biçimde etkilerini yaymaya başlıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğunun bazı eski Arap illeri, Kemalistlerle ilişki kuruyor, ama Türkiye'nin, ordusunu ve kaynaklarını ulusal sınırları dışına yayamayacağı kendilerine anlatılıyordu. Kemalistler, gerekirse Suriye ile bir federasyon kurmaya hazırlanıyor²⁰³, ama bu konuda bir sonuç elde edilemiyordu. Kemalistler, Irak'taki ulusal önderlerle de ilişki kuruyor²⁰⁴; yerel propaganda ve kışkırtma çabalarında onlardan yararlanıyorlardı.

Öteyandan Hindistan'da başgösteren Hint Halifelik Akımı, Türk ulusal akımına büyük ölçüde yardımcı oluyordu. Halifelik akımının Avrupa'daki kuruluna başkanlık eden Mehmet Ali, Roma'da İtalya Başbakanı, Dışişleri Bakanı ve Papa ile görüşerek, Türk tezini Batı'ya tanıtmaya çalışıyor; basına verdiği demeçlerle, İngilizleri, verdikleri sözü tutmamakla suçluyor; İngilizler Trakya ve Anadolu'da Yunanlıları desteklemeyi sürdürürlerse, Hindistan'ın İngiltere ile olan ilişkilerini yavaşça keseceğini ve bunun bir Cihad'a yol açacağını uyarıyordu²⁰⁵. Böylece Kemalistler, Türk yurdunu kurtarmak amacıyla Doğu'da düşmanlarına karşı uyguladıkları dış siyasette büyük ölçüde başarı sağlıyorlardı.

²⁰³ BMM. ZC., 24. 4. 1920; FO/5170/E 10708, İngiliz gizli istihbarat raporu, 5. 8. 1920.

²⁰⁴ BMM. ZC., 24. 4. 1920; Apak, s. 166-167.

²⁰⁵ FO/5142/E 9686, İngiliz büyükelçisi Buchanan'dan Lord Curzon'a yazı No. 598, Roma, 3. 8. 1920.

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

- ADIVAR, HALİDE EDİP: *The Turkish Ordeal*, Londra, 1928.
- ADIVAR I: *Turkey Faces West*, New Haven, 1930.
- ADIVAR II: *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerika Tesirleri*, İstanbul, 1955.
- ADIVAR III: *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, İstanbul, 1962.
- Afgan gazetesi*, Kâbil, 29. 10. 1922.
- AĞAOĞLU, SAMET: *Kuvayı Milliye Ruhu*, Ankara, 1964.
- ALTAY, FAHRETTİN: *10 Yıl Savaş, 1912 - 1922, ve Sonrası*, İstanbul, 1970.
- APAK, RAHMİ ve diğerleri: *Batı Cephesi*, Ankara, 1965.
- ARALOV, S. İ.: *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları*, İstanbul, 1967.
- ARIKOĞLU, DAMAR: *Millî Mücadele Hatıralarım*, İstanbul, 1961.
- ARIF, MEHMET: *Anadolu İnkılâbı*, İstanbul, 1924.
- ARMAOĞLU, FAHİR: *Siyasi Tarih*, Ankara, 1964.
- ASD I: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1919 - 38*, Ankara, 1961.
- ASD III: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1918 - 37*, Ankara, 1961.
- ATTB: *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara, 1964.
- AVCIOĞLU, D.: "Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Anlatıyor (Dr. Rüştü Aras)", *Yön* No. 83, 30. 10. 1964.
- AYDEMİR I VE II, ŞEVKET SÜREYYA: *Tek Adam Mustafa Kemal, 1919 - 1922*, İstanbul, 1964 (C I ve 2).
- AYDEMİR, ŞEVKET SÜREYYA: *Suyu Arayan Adam*, İstanbul, 1971.
- BALKAN, REMZİ: *Mukayeseli Basın ve Propaganda*, Ankara, 1961.
- BAYUR, HİKMET: *Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti*, İstanbul, 1935.
- BAYUR II: "Türkiye - Rusya Münasebetleri", *Adalet*, 5. 1. 1965'den 24. 1. 1965'e.
- BAYUR III: "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Barış Antlaşmalarımız", *Bellekten*, XXX, No. 177, Ocak 1966, s. 115-156.
- BAYUR, HİKMET: "Kuvayı Milliye Devrinde Atatürk'ün dış siyasa ile ilgili bazı görüş ve davranışları", *Bellekten*, XX, Ekim 1956.
- Bfsp: *British and Foreign State Papers* (İngiliz ve Yabancı Devlet Belgeleri), C. 18, 113 ve 118, s. 652-776 ve 990-996.
- BIYIKLIOĞLU I VE II, TEVFİK: *Trakya'da Millî Mücadele*, Ankara, 1955, C. 1.
- BIYIKLIOĞLU III: *Atatürk Anadolu'da*, Ankara, 1959.
- BIYIKLIOĞLU, TEVFİK: "Türk İstiklâl Savaşı Yıllarında Sovyet-Türk Dostluğu", *Bellekten*, XXV, Temmuz 1961, s. 486-491.
- BMM: Büyük Millet Meclisi.
- BMM. ZC.: *Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*.
- Borba*: Tiflis'de yayınlanan gazete, 1920-21 sayıları.
- CARR III, EDWARD HALLETT: *A History of Soviet Russia*, Londra, 1966, C. 3.
- CEBESOV, ALİ FUAT: *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953.
- CEBESOV II: *Moskova Hatıraları*, İstanbul, 1955.
- Cmd.: *Command Papers* (İngiliz resmî yayınları), 964 (1920) ve 1207 (1921).
- DAVISON, RODERIC H.: "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne", *The Diplomats, 1919 - 1938*, New Jersey, 1953, s. 173-209.

- DBFP: *Documents on British Foreign Policy* (İngiltere Dışişleriyle ilgili belgeler).
 C. VIII. – *International Conferences on High Policy* (Nisan - Aralık 1920).
 C. XII. – *European, including Russian Questions* (1920 - 1921).
 C. XIII. – *The Near and Middle East* (1920 - 1921).
- DEGRAS I, JANE: *Soviet Documents on Foreign Policy, 1917 - 1924*, Londra, 1951, C. 1.
 DENNIS, A. L. P.: *The Foreign Policy of Soviet Russia*, Londra, 1924.
Düster II, Tertip, C. 2.
- EKREM, REŞAT: *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar, 1130 - 1920 ve Lozan Muahedesi*, İstanbul, 1934.
- EUDIN VE NORTH, X. J. VE R. C.: *Soviet Union and the East, 1920 - 1927*, California, 1957.
- FO: Foreign Office documents (İngiltere Dışişleri Bakanlığının Londra'da devlet arşivindeki belgeleri).
- FISCHER I, LOUIS: *The Soviets in World Affairs*, Londra, 1930, C. 1.
- GOLOĞLU, MAHMUT: *Üçüncü Meşrutiyet*, Ankara, 1970.
- GÖNLÜBOL VE SAR, M. VE C.: *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919 - 1965*, Ankara, 1968.
- GÖNLÜBOL VE SAR I: *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası, 1919 - 1938* İstanbul, 1960.
- Hâkimiyet-i Milliye*: 1920 ve 1921 sayıları.
- HARRIS, GEORGE: *The Origins of Communism in Turkey*, California, 1967.
- HOWARD, HARRY N.: *The Partition of Turkey*, New York, 1966.
- HTDA: Harp Tarihi Dairesi Arşivi.
- HTVD: Harp Tarihi Vesikaları Dergisi.
- HUREWITZ II, J. C.: *Diplomacy in the Near and Middle East*, New Jersey, 1956, C. 2.
Hürriyet, İstanbul, 10. 11. 1968.
- İslâm Gürcistan* No. 19.
- Islamic News* No. 16, Londra, 17. 2. 1921.
- İsvestiya*: 1920 - 21 sayıları.
- JAESHKE, GOTTHARD: *Kronoloji, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara, 1970.
- JAESHKE, GOTTHARD: *Die türkische-armenische Grenze un der Friedensvertrag von Gümrü (Alexandropol)*, 1932, Sprachen, XXXV, s. 167-171.
- KANDEMİR I, FERİDUN: *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, İstanbul, 1965.
- KANSU, MAZHAR MÜFİT: *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Ankara, C. 1, 1966.
- KARABEKİR, KÂZIM: *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1960.
- KARABEKİR I: *İstiklâl Harbimizin Esasları*, İstanbul, 1957.
- KARABEKİR II: *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihad ve Terakki Erkânı*, İstanbul, 1967.
- KARAL, ENVER ZİYA: "Birinci Cihan Harbinden Lozan Muahedesine Kadar Türkiye'nin Siyasî Olayları", *Yeni Türkiye*, İstanbul, 1959.
- KARAMAN, SAMİ SABİT: *İstiklâl Mücadelemiz ve Enver Paşa*, İzmit, 1949.
- KAZEMZADEH, FİRUZ: *The Struggle for Trans-Caucasia, 1917 - 1921*, New York, 1951.

- Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, İstanbul, 1955.
- KIŞLALI, M. ALİ: "Türkiye-Sovyet Rusya Münasebetleri, 1921 - 1966", *Orta Doğu* No. 56, Aralık 1966.
- KURAT, AKDES NİMET: "İstiklâl Savaşında Komünizm Faaliyeti", *Yeni İstanbul*, 4, 9 ve 10 Temmuz 1966.
- KURAT, AKDES NİMET: "Kurtuluş Savaşının başlarında Mustafa Kemal tarafından Lenin'e yazıldığı iddia edilen bir 'Mektubun' mevcut olmadığı anlaşıldı", *Türk Kültürü*, No. 97, C. IX, Kasım 1970, s. 26-28.
- KUTAY, C.: *Türkiye'de İlk Komünistler*.
- LAQUEUR, WALTER Z.: *Communism and Nationalism in the Middle East*, Londra, 1956. *L'Echo de Paris*: 1920 - 21 sayıları.
- LEWIS, G.: *Turkey*, Londra, 1965. *Manchester Guardian*: 1920 - 21 sayıları.
- MEARS, ELIOT GRINNELL: *Modern Turkey*, New York, 1924. *Memoirs of Aga Khan*, Londra, 1954.
- MIKUSCH, DAGOBERT VON: *Mustapha Kemal - Between Europe and Asia*, Londra, 1931.
- MILLER, A. F.: "From the history of Soviet - Turkish relations", *International Affairs*, Moskova, Şubat 1956. *Morning Post*: Londra, 1920 - 21 sayıları.
- Nutuk*: Atatürk'ün büyük nutku.
- ÖZALP, KÂZİM: *Millî Mücadele, 1919 - 1922*, Ankara, 1971.
- PAPAZIAN, K. S.: *Patriotism Perverted*, Boston, 1924. *Peyam-ı Sabah*: 1920 sayıları.
- POIDEBARD, A.: *La Transcaucase et la République d'Arménie dans les textes diplomatiques, 1919 - 1921*, Paris, 1924.
- Praktita Tis Vulis*: Yunan Millet Meclisi Tutanakları; 1920 - 21 oturumları. *Pravda*: 1920 - 21 sayıları.
- RAWLINSON, A.: *Adventures in the Near East, 1918 - 22*, Londra, 1923.
- RUSTOW, DANKWART A.: *Politics and Westernisation in the Near East*, Princeton, 1956.
- RYAN, SIR ANDREW: *The Last of the Dragomans*, Londra, 1951.
- SARAL, AHMET HULKİ: *Güney Cephesi*, Ankara, 1966.
- SELEK I VE II, SABAHATTİN: *Anadolu İhtilâli*, İstanbul, 1963 ve 1965, C. 1-2.
- SHAPIRO I, I.: *Soviet Treaty Series*, C. 1, 1917 - 1928, Washington, 1950. *Slovo*: Tiflis, No. 266, 21. 11. 1920.
- SMITH, ELAINE D.: *Turkey: Origins of the Kemalist Movement, 1919 - 1923*, Washington, 1959.
- SONYEL, SALÂHİ R.: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara, 1973.
- SONYEL, SALÂHİ R.: "1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kemal ve Millî Mukavemet", *Türk Kültürü*, No. 85, Kasım 1969.
- SOYSAL, İSMAIL: *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle ilgili başlıca siyasi andlaşmaları*, Ankara, 1965. *Söylev I ve II*, Ankara, C. 1, 1963, C. 2, 1964.
- SPECTOR, IVOR: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917 - 58*, Seattle, 1959. *Speech: A Speech delivered by Mustafa Kemal Atatürk*, İstanbul, 1963.

Takvim-i Vekayi: 1920 - 21 sayıları.

TANSU, SAMİH NAFİZ: *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul, 1964.

Tarih, C. IV, İstanbul, 1934.

Tarih Vesikaları, C. 1, Haziran 1941.

TENGİRŞENK, YUSUF KEMAL: *Vatan Hizmetinde*, İstanbul, 1967.

TEVETOĞLU, FETHİ: *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, 1910 - 1960*, Ankara, 1967.

Times: 1920 - 21 sayıları.

TİTE Arşivi: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi.

TOYNBEE, ARNOLD J.: *The Western Question in Greece and Turkey*, Londra, 1923.

TOYNBEE I: *Survey of International Affairs*, Londra, 1925.

TUNAYA, TARIK Z.: *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul, 1952.

TUNAYA I: *Türkiye Büyük Millet Meclisinin Kuruluşu ve Siyasî Karakteri*, İstanbul, 1958.

TUNÇAY, METE: *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908 - 1925*, Ankara, 1967.

VELİDEDEOĞLU, HIFZI VELDET: "İlk Meclisten Cumhuriyete", *Cumhuriyet*, 27. 12. 1973, No. 17747 vd.

VERE - HODGE, EDWARD REGINALD: *Turkish Foreign Policy, 1918 - 48*, Ambilli- Annemasse, 1950.

Yakın Tarihimiz, C. 1, No. 3, 15. 3. 1962.

YALÇIN, HÜSEYİN CAHİT: "Tarihi Mektuplar", *Tanin* No. 4454-408, 18. 10. 1944 vd.

Yeni Gün: 1921 sayıları.

ZEINE, ZEINE N.: *The Struggle for Arab Independence*, Beyrut, 1960.

